

№ 4.0

**БОГОСЛОВ'Я
СПІЛКУВАННЯ
ЄВХАРИСТІЙНА
АНТРОПОЛОГІЯ**

БОГОСЛОВ'Я **СПІЛКУВАННЯ *та*** **ЄВХАРИСТІЙНА** **АНТРОПОЛОГІЯ**

Олександр Філоненко

Лекції прочитані в рамках роботи освітньої платформи Нестор 4.0

УДК 230:233

Схвалено Вченою радою Української євангельської семінарії (Протокол від «7» серпня 2024 р. № 236/7-9)

Автор:

О.С. Філоненко, доктор філософських наук, доцент

Рецензенти:

Віталій Хромець, доктор філософських наук, доцент

Кирило Говорун, доктор філософських наук, старший дослідник

Богослов'я спілкування та євхаристійна антропологія / О.В. Філоненко. - К.: Освітня платформа "Нестор 4.0", 2024. - 90 с. (online)

Навчальний посібник присвячені розгляду богослов'я спілкування та євхаристійної антропології. Розглядаються проблеми антропологічної гідності, зустрічі з Іншим, та феномен присутності, що актуальні в умовах сучасних культурних і духовних викликів.

Розраховано на студентів теологічних програм та всіх, хто цікавиться питаннями сучасної богословської антропології.

© О.В. Філоненко

© Нестор 4.0

ЗМІСТ

Лекція 1.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ БОГОСЛОВ'Я СПІЛКУВАННЯ І ЄВХАРИСТІЙНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ 5

- 1.1. Богослов'я спілкування та антропологічна проблема людської гідності серед криз 20 ст. 05
- 1.2. Культура значення і культура присутності 10
- 1.3. Впізнавання і знання 16
- 1.4. Асиметрична етика і феноменологія дару 21

Лекція 2.

ЕПІФАНІЯ ПРЕКРАСНОГО І ПРИСУТНІСТЬ ІНШОГО 28

- 2.1. Зустріч з Іншим як уявлення про Іншого 28
- 2.2. Зустріч з Іншим як розуміння і присутність Іншого 35
- 2.3. Зустріч з Іншим як мистецтво любити 42
- 2.4. Зустріч з Іншим та як ми впізнаємо Іншого 47
- 2.5. Інший як той, що досягає Іншого 51
- 2.6. Відкриття Іншого через дотик 56

Лекція 3.

ПОВЕРНЕННЯ ОПОВІДАЧА 61

- 3.1. Функція метафори для богослов'я 61
- 3.2. Функція свідка-оповідача та богослов'я тілесності 67
- 3.3. Функція свідка-оповідача та розуміння події 73
- 3.4. Функція свідка-оповідача і проблема німоти 79
- 3.5. Проблема людських бажань і культура уваги до Іншого 82

ЛЕКЦІЯ 1.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ БОГОСЛОВ'Я СПІЛКУВАННЯ І ЄВХАРИСТІЙНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

1.1. БОГОСЛОВ'Я СПІЛКУВАННЯ ТА АНТРОПОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ СЕРЕД КРИЗ 20 СТ.

Богослов'я спілкування - це не тільки коло ідей, а це ще певна лінія богословствування. Але так вийшло, що в православному богослов'ї багато в чому я опинився завдяки митрополиту Антонію Сурозькому. Його голос унікальний, оригінальний, сильний і, загалом, це голос проповідника, який, не будучи академічним богословом, сильно вплинув на це саме академічне богослов'я. Якщо коротко сформулювати, чим він займався, то це богослов, який все своє життя говорив про таємниці зустрічі - таємниці не тільки зустрічі з Богом, але й про те, як наша зустріч з Христом змінює наші уявлення про всяку зустріч; чому будь-яка зустріч: в трамваї, в тролейбусі, в сніг, на дорозі - це все справжні подарунки, в яких ми можемо побачити самого Христа. І ось з цього богослов'я зустрічі мені доводилося якось рухатися, і виявилось, що коли про таких людей говорять, то здається, що їх внесок настільки оригінальний і безпрецедентний, як ніби вони поза традицією. Завжди говорили за ким він йде і так далі. І я відразу скажу, що, для мене, православне богослов'я 20 століття - це такі три великі річки, вірніше дві великі річки і один струмочок, який загрожує стати рікою. Це більш-менш написано у всіх підручниках. Тобто була традиція, яку пов'язували з російською релігійною

філософією – “соловійовська”, скажімо, лінія (Флоренський, Бердяєв та багато інших, Франк, про якого сьогодні поговоримо) – це все я дуже умовно назву софіологією. Звичайно це не софіологія. Звичайно, багато хто з цих людей сперечалися з Булгаковим і так далі. Звичайно найбільший богослов 20 століття – православний отець Сергій Булгаков (*нічого не поробиш*). Ось є якась його лінія, і вона жива, тобто є представники, є люди, які її розвивають і так далі.

І звичайно виникла лінія критична щодо софіології, яку у нас в літературі називають неопатристичний синтез, як таке повернення до отців церкви, що передбачає пошук автентичності, – це патристика і неопатристика. Ось, скажімо, якщо проаналізувати підручники сучасної духовної освіти в православних семінаріях, академіях, то виявиться, що це підручники неопатристичного синтезу, що перемиг, – тобто ця друга лінія домінує, а перша кудись пішла в тінь. Звичайно живе богослов'я якимось розвивається між ними. Але мені дуже важливо підкреслити, що в 20 столітті, поки ці гіганти з'ясували стосунки, була дуже важлива третя лінія, несуттєва, тобто, не така суттєва тоді, але сьогодні вагома, від якої все залежить. Тобто, для мене, це такий образ маленького струмочка, який там біг, а зараз виявляється принциповим, і в цьому сенсі якимось провідним для православного богослов'я. Ось, я це називаю *“богослов'я спілкування”*.

Якщо провести пунктиром по іменах, щоб було ясно, то це десь починається з Семена Людвіговича Франка, матері Марії (Скобцової) і Булгакова в певних аспектах, отця Миколи Афанасьєва з його еклезіологією, митрополита Антонія Сурозького, Шмемана, Сергія Сергійовича Аверинцева, отця Олександра Меня, Бібіхіна, Седакової, у якої сьогодні день народження, Калліст (Уер), – приблизно така лінія.

Це богослов'я спілкування. Воно певним способом осмислювало зустріч, спілкування, відповідало якимось пошукам комунікативного богослов'я і так далі.

З іншого боку, зрозуміло, що за цим богослов'ям спілкування стояв якийсь виклик для антропології. Ось те, що я називаю євхаристійної антропологією – це теж дуже конкретне завдання, для мене особисто, викликана дуже простим подивом: з одного боку, кожному християнину зрозуміло, що богослов'я починається з чаші, із зустрічі з Христом в Євхаристії – це зрозуміло, але якщо ви подивитеся на богослов'я, то ви побачите, що майже жодна богословська система не починається з чаші – вона починається звідки хочеш, але тільки не звідти. І для мене це було дивно, тому що в православному богослов'ї іс-

нують різні “богослов'я культури”, є якісь способи говоріння про культуру, але при цьому всі ці способи говоріння ніколи не починають з подяки – вони починають з дуже різних місць, але не з досвіду подяки. Тому для мене було важливо представити або відновити якусь версію способу думати про людину як про істоту вдячну: і в євхаристійному сенсі, таємничому, і в повсякденному. Колись Сергій Сергійович Аверинцев сказав, що молитва “Отче Наш”, вона велична різно, зокрема і тим, що ми використовуємо одні й ті ж слова в найважливіший момент нашого життя, коли ми приймаємо євхаристію, і у найпростіші моменти, коли просто їмо з друзями, – цей міст подяки, який з'єднує серця життя з її околицями – це властивість молитви “Отче Наш”. І це не тільки властивість цієї молитви, загалом, це властивість християнського життя, але яка знаходить якийсь дуже невиразне втілення в богослов'ї. Мені хотілося чогось більш ясного, і тому я старався придивитися до євхаристійної антропології – як людина відкриває себе через досвід подяки.

Ось, для мене, ці два починання: богослов'я спілкування і євхаристійна антропологія – це не одне і те саме, але вони римуються, тобто вони якимось дуже глибоко між собою пов'язані: одне не може вирішувати завдання без іншого. Такий чудовий сучасний православний богослов, англійський єпископ, Діоклійський митрополит Калліст (Уер), оксфордський професор, він колись сказав афоризм, який зараз гуляє всякими книжками, будь-якими, що богослов'я 20 століття було богослов'ям еклезіологічним; основна таємниця богослов'я 20 століття – це таємниця церкви, а ось 21 століття – це століття антропології. З еклезіологією начебто тепер все ясно, що 20 століття дійсно було століттям переосмислення таїни церкви, а що таке антропологія, як проблема 21 століття, – це не зовсім зрозуміло. Ось, я сподіваюся, що сьогоднішні всі наші ці зустрічі будуть присвячені тому, що таке богословська і філософська антропологія тоді, коли вони зустрічаються; чому богословствуючи і розмірковуючи про Бога, ми не можемо не думати про людину; чому богослов'я – це не тільки наука про божественність, але і про людськість, – це може бути таке одне з підготовчих питань.

У якості постановок проблем, я декілька назву. Перша – дуже проста. Я філософією займаюся з 90-х років, і коли я прийшов в філософію, тоді було таке торжество постмодернізму. Мое філософське формування пройшло через читання постмодерністських авторів. Взагалі є люди нормальні, які вивчали богослов'я поступово, а я з кінця вивчав, тобто я постмодерністських богословів знаю, на жаль, краще, ніж нормальних. І ось те, що я сьогодні буду робити – це спроба подолати постмодерністське богослов'я, тому що якщо го-

ворити дуже коротко про богослов'я 20 століття, то його можна розглядати як якусь напругу між модерністським і постмодерністським богослов'ям. Ми будемо розуміти це поки дуже загально. Але для мене важливо показати ось що: що те, що я буду тут розвивати, якийсь простір описувати, це простір не модерністський, не постмодерністський, а якийсь третій. У цього третього простору немає нормальних назв. Теж добре, що люди не поспішають це називати. Його називають іноді постпостмодернізмом – це жахливо, і не розумію наскільки ви розумієте, що це важливо, але просто жахливо. Ось я спробую цей простір якимось чином розгорнути.

У нас тут такі справи відбуваються. Ми довгий час привчалися, вчилися сміятися разом з постмодерністами, а не над постмодерністами. Потім, коли ми навчилися над ними не сміятися, то почали якось вчитися, і дарували собі шоколадку після кожної сторінки Дерріда, як нам здавалося зрозумілою. Загалом, коли ми весь цей період пройшли, то перемогли цю справу. Тобто багато треба сил на те, щоб переконати себе, що це важливо взагалі, це відповідає якійсь реальності, життю. Ось, дуже важко в цій ситуації уявити незадовільність постмодерністської позиції. Я буду говорити про три ситуації: модерністська, постмодерністська (це більш-менш прийнято) і про сучасну ситуацію, про те, що зараз. Я постараюся говорити про якісь феномени, які неможливо осмислити в рамках постмодерністської теології, і це вимагає якогось іншого богослов'я.

Я сьогодні буду грати роль людини, яка розвиває третю можливість богословську, що не модерністська, і не постмодерністська, і буду це називати євхаристійною антропологією (*для себе в робочому плані*).

Другий пункт. Коли ми взагалі богословствуємо, особливо 26 грудня у Києві 2018 року, ми не можемо не враховувати, що ми це робимо в дуже конкретній антропологічній ситуації. Особливість полягає в тому, що ми живемо в країні, яка пройшла досвід розлюднення в 20 столітті, і наслідки цього розлюднення нам оцінити важко, тому що ми самі з цього суспільства, в ньому народилися, в ньому виховані, але не враховувати цього не можна. Я не люблю слово "*дегуманізація*", тому що дегуманізація – це так, ніби люди подумали, що є речі важливіші, ніж людина, і займалися чимось іншим, а людину забули. У 20 столітті відбулася більш страшна річ: людину, на жаль, не забули – в ній знищували людяність, тобто були якісь спеціальні практики, використані інституціями, системами влади, державами, які спеціально служили не просто знищенню людини, а знищенню самої людяності в ній.

Для мене, таким якимось символом цього (*напевно, у кожного є свій*) ... але, по-перше, ми живемо в країні, де в кожному місті одного разу в один прекрасний день вбили дуже багато людей, тому що вони євреї, і на мене завжди справив враження той факт, що ці могили ворушилися близько 10 днів і стогнали; і це було у всіх містах України, від заходу до сходу, від півночі до півдня. Я коли цей факт про Україну дізнався, я вас запевняю, я опинився в іншій країні всередині себе, тобто до цього дня я жив в одній країні, а після цього факту - в іншій. Звичайно і нацизм, і комунізм, це все не просто якісь політичні системи, це практики розлюднення (*можливо, встигнемо про це щось на третій нашій зустрічі говорити, про практики подолання насильства*).

Але чому це важливо? Тому що мова йде про те, що (*це можна по-різному називати, наприклад, багато хто це називає антропологічна катастрофа*) ми дійсно перебуваємо на руїнах. Проблема в тому, що ми не відчуваємо цей світ за вікном як руїни. Нам здається, що там все в порядку - чимось, якимось живемо - але наслідки антропологічної катастрофи досягають нас дуже по-різному. У цьому сенсі все, що проживає Україна в останні роки - це принципово не тільки з політичних причин, але й з антропологічної, тому що після краху великих режимів виявилось, що у Європи, скажімо, і у пострадянських країн є якась загальна логіка. Ми довгий час визначали свою ідентичність через заперечення. Ну, якщо ви запитали б європейця 90-х років, що робить його європейцем, то він би сказав, що, по-перше, ми відмовилися від нацизму, а, по-друге - від комунізму (*це дуже сильні маркери, там 1945 року і Берлінська стіна*) - відмовилися від двох цих систем, і тому ми - європейці. Ми зробили більш-менш щось схоже, але від цього ми не стали краще розуміти хто ми. І може бути, що найважливіший досвід початку третього тисячоліття, часу, в якому ми живемо, коли всім зрозуміло, що недостатньо ніяких заперечень, відмов, перерахувань ким я не є: я не цей, я не той, не той і не той - це не допомагає зрозуміти хто я. Потрібні якісь позитивні визначення.

Ось, для мене, це спроба перевизначення людяності: яким чином людина відкриває для себе позитивне начало в житті - це головне питання або проблема людяності. Тому, мені здається, що запитання про антропологію - це насамперед запитання про те, яким чином сьогодні існують в культурі практики відновлення людяності. Тому для мене було дивно і красиво, що на Майдані це стали дуже швидко називати "*Революція гідності*" (*я навіть не знаю хто це придумав, не знаю чи відомий взагалі автор*), але дивно, що це точна назва, тому що виявилось, що всі колоси опиняються на глиняних ногах у той момент, коли несподівано зачіпається проблема людської гідності. Зда-

ється, що це найменше, що цікавить політика, наша гідність, але якщо вона ображена, то всі системи приходять в рух: якісь руйнуються, якісь відновлюються – це абсолютно таємнича річ, це питання про гідність.

Я сподіваюся, що сьогоднішня наша зустріч допоможе якось з цим розібратися.

1.2. КУЛЬТУРА ЗНАЧЕННЯ І КУЛЬТУРА ПРИСУТНОСТІ

Перший пункт – я збираюся жити в логіці модерн, постмодерн і третя позиція (*євхаристійна антропологія*). Другий пункт – це антропологічна проблема людяності або людської гідності після трагічного досвіду розлюднення в 20 столітті. Третій пункт, для мене дуже важливий, – нам треба побачити, що ті питання, які ми будемо обговорювати, не є наслідками навіть двадцятого століття, а це більш глибока проблема.

У цьому сенсі я піду за людиною мені надзвичайно дорогою, зовсім не богословом, Гансом Ульріхом Гумбрехтом, який є таким дуже відомим німецьким філологом (*скажімо за німецькою класифікацією так: був Гайдеггер, у Гайдеггера був Гадамер, у Гадамера був Яусс, а у Яусса був Гумбрехт – це правнук Гайдеггера згідно німецькою академічною табличкою*). Це великий німецький філолог, який поїхав в Стенфорд, і зараз американський професор (*як всі люди, які переїжджають в Америку, європейці, вони чомусь раптово перекваліфікуються в антропологів, тобто вони зазвичай в Європі філологи, історики, ще хтось, а в Америці всі стають антропологами; Гумбрехт теж став*). І книга, яка на мене надзвичайно вплинула, це книга 2004 року, дуже маленька, фактично маніфест, яка називається *“Виробництво присутності”* (англійською *“Production of Presence”*) (*“Виробництво присутності: чого не може передати значення”*). У цій книзі, дуже маленькій книжечці, він пропонує таку дуже масштабну картину того, як європейська культура рухалася від так званої культури присутності до так званої культури значення. Він вважає, що це домінування культури значення сталося 400

років тому (для протестантизму, наприклад, дуже важливо, тому що протестантизм майже повністю збігається з цією класифікацією).

Я б не хотів думати про це протиставлення культури присутності і культури значення як про протиставлення католицизму і протестантизму – це не так, проте це дуже давня історія.

Весь пафос Гумбрехта полягає в тому, що особливість нашого часу в тому, що ми переживаємо відродження культури присутності сьогодні і в цьому головна новизна. Зазвичай люди дивляться в короткій перспективі: ми звикли розуміти наш час як реакцію на щось, що було до нас, безпосередньо до нас. Він пропонує більш широку перспективу. Він каже, що те, що зараз відбувається, це, як нове коливання в бік культури присутності. Що він має на увазі? Він каже, що європейська культура останні 400 років була абсолютно сконцентрована на проблемі значення. Здавалося, що все, що ми робимо – ми маємо справу з текстами і з'ясовуємо, що вони означають. Зразком може бути звичайно протестантська герменевтика, класична, і герменевтика з'являється як протестантська наука, скажімо, в певному ключі, і в філології звичайно перш за все, і не тільки в біблеїстиці. Але культура значення недостатня, і це показала історія 20 століття.

Ми будемо говорити про Кевіна Ванхузера. Є російською така велика книга *“Мистецтво розуміння тексту”* – протестантська ревізія теорії літератури, теорії читання, й всього на світі, але теорії літератури перш за все. Ми до неї повернемося, але там розвивається дуже проста теза насправді, що криза біблеїстики 20 століття, і не тільки біблеїстики, але і просто філології, теорії літератури, яка пов'язана з трьома стадіями (*зараз не треба представляти Біблію, треба представляти будь-який текст, саму примітивну, я не знаю, “Курочку Рябу”, але ні, її не треба, авторський текст треба представляти*). Він каже, що розвиток теорії літератури відбувався дуже просто. Знадобилося багато років, щоб убити автора спочатку. Люди стали поступово розуміти, що нас не повинно сильно цікавити, що думав автор, і який сенс він хотів вкласти в текст – це його особисті проблеми. Нас має цікавити, що сам текст в собі несе. Не треба вишукувати в щоденниках Достоевського, що хотів сказати Достоевський в романі *“Ідіот”*, а треба просто брати і читати роман *“Ідіот”*, і отримувати з цього тексту смисли. І апофеозом цієї великої стратегії звичайно є лист Белінського Гоголю, в якому Белінський переконує Гоголя в тому, що він погано, недобре читає власний твір, і звинувачує Гоголя в бездарності – що найгірший читач твору Гоголя – це сам Гоголь, а весь народ читає на-

багато краще. Ось це звичайно дуже по постмодерністськи, але Белінський не знав про те, що він постмодерніст. Але ось на початку 20 століття нас всіх привчили думати, що треба читати текст і не дивитися автора. Довгий час літературна теорія розвивалася так, що всіх цікавила біографія, доля національного письменника: ось ми читали там якусь книгу, роман "Ідіот", і щоб його краще зрозуміти повинні були ознайомитися з біографією Достоевського, і для цього працювали цілі інститути.

У 20-30-ті роки в різних школах стався поворот, коли просто відмовилися від цього читання і стали вивчати текст – це називається формалізм, структуралізм, американська "Нова критика", різні рухи. І пройшло років тридцять, і виявилось, що якщо ми вивчаємо сам текст, то виявляється, що у цього тексті дуже суперечлива інтерпретація: сам текст в собі не містить однозначної інтерпретації. І з'явилося третє покоління теоретиків, які почали говорити, що справа не в авторі і не в тексті, а в роботі читача над текстом, що сенс приходить завдяки читачеві, який читає його певним чином, відкриває там смисли, і чим смислів більше, тим краще – це якась ось філологічна версія постмодернізму, що кожен читач повинен відкрити там не один, не два сенси, а чим більше, тим краще – бажано мільйон; але коли ти відкриваєш мільйон смислів, то звичайно підіймається питання про істину: як взагалі можна ставити питання про справжнє тлумачення, якщо їх мільйон. Так ось, скажімо, цей постмодерністський стан 80-х – початку 90-х років Гумбрехт називає "конструктивістське запаморочення", коли виявилось, що який сенс ми не пропонували б тексту, текст не пручається, він говорить: "може бути...". І в 90-і роки люди перестають читати, тому що всі починають здогадуватися, що ми в тексті можемо знайти тільки той зміст, який ми самі туди вклали. Цей загальний принцип починає працювати, тобто ми кладемо туди щось, а потім звідти витягаємо. Навіщо це робити? Якщо у нас вже є цей сенс, то можна і не читати.

Ванхузер написав важливу книгу, тому що це книга з біблеїстики. Виявилось, що рівно всі ці процеси відбувалися при читанні Біблії: спочатку було незрозуміло, хто ці автори, і потім довгий час біблійна критика з'ясовувала, хто там справжній автор, несправжній автор, Павло або його учні, Йоан, не Йоан – довго-довго це з'ясовували, а потім сказали: "яка різниця?! текст – це текст, через нього з нами Бог розмовляє, і кому яка різниця, хто саме був цією людиною?!". З'явилося покоління структуралістських прочитань Біблії, коли здавалося, що треба забути про цих авторів: "Будемо читати просто сам текст – там все написано". Ну звичайно протестантське богослов'я в цьому сенсі це

подарунок, тому що люди старанно і наполегливо вичитували все, що там є і чого там немає. Загалом, православні – ледачі, і звичайно в цьому сенсі ми просто милувалися як можна обходитися з текстом, і до цих пір це відбувається звичайно. Але ось в цьому сенсі протестантське богослов'я – це авангард, коли ти бачиш всі помилки, які, коли ти прокинувся, ще не зробив, і можеш більше ніколи не робити – вони вже зроблені за тебе, в тому, що стосується біблійної інтерпретації. Тому що дійсно було покоління структуралістське, коли здавалося, що ми зараз розкриємо справжній сенс Біблії. Потім звичайно виявилось, що кожен читає те, що хоче, і виникли богословські теорії читання, коли вони говорили, що читання – це практика звільнення, що через читання Святого Письма я відкриваю себе, оскільки людей дуже багато і кожен відкриває сам себе, то чим більше інтерпретації, тим краще. Здавалося, що це звільнення, але дуже швидко виявилось, що це не звільнення ніяке, а спосіб долучитися до племені: виявилось, що з різних прочитань я вибираю політичне прочитання, яке мене влаштовує, або конфесійне прочитання, яке мене влаштовує, або прочитання мого пастора; і виявилось, що це все дуже відносно; і було незрозуміло взагалі звідки починати – тобто спочатку вбили автора, а потім убили текст, а потім виявилось, що читач теж не дуже потрібен, йому теж не здоровиться. Знаєте, цей афоризм, що придумав прекрасний американський “богослов”, Вуді Аллен, який говорив: *“Бог помер, Ніцше помер і я щось нездужаю”*, – ось це така коротка версія розвитку богослов'я 20 століття.

Ось приблизно літературна теорія коротко така: вбили автора, вбили текст і читачеві теж не здоровиться до такої міри, що люди не розуміють навіщо ще читати, якщо ти туди в текст вчитуватися, то що в тебе до читання вже є, навіщо витратити час – треба просто жити. Але Ванхузер стрепенувся, серйозно захвилювався, бо він бачив, що в біблійній теорії те ж саме відбувається – всі ці три стадії є: коли тебе вмовляють звільнитися, то це зазвичай тебе вмовляють звільнитися для певного прочитання, яке стає щораз простіше. І він запропонував певне, але нове розуміння біблеїстики, виходячи з теорії літератури. Ось для мене це дуже близько. І, зокрема, і у нього видно, і у Гумбрехта те, що мовиться про те, що в тексті головне – не значення і перше – це не значення, а досвід реальної присутності, вже в Біблії точно. Ми Біблію читаємо не для того, щоб витягти звідти значення, а для того, щоб зустрітися з Христом. Взагалі жодна людина не читає, багато читають, вибачте, але християни читають цей текст для того, щоб була можливість зустрічі і реального причастя до присутності Христа. Але це не тільки з Біблією, а з будь-яким текстом так. Загалом, коли людина пише щось, то вона, зі свого людинолюб-

ства, дарує нам якийсь досвід присутності. І просто вчені давно цим не займалися, все займаються значеннями, але ніхто не займається присутністю. І Гумбрехт почав говорити про те, що в багатьох культурних практиках набагато важливіше передати присутність, ніж пояснити. Що це означає? Зараз приведу який-небудь біблійний приклад. Але ось для нас важливіше впізнавання присутності, ніж знання значення.

Для мене дуже важливо розрізнення, (*російською жакливо, але я не придумав як це робити краще*) це різниця між упізнаванням і пізнанням. Це близькі слова, і тому весь час треба щось пояснювати. Впізнавання і пізнання – це не одне і те ж. Культура присутності – це культура впізнавання присутності в нашому житті, а культура пізнання – це з'ясування значення; значення народжуються з присутності; значення вторинні у відношенні до присутності. Але завжди є спокуса, що якщо ми займаємося багато значеннями і не займаємося чи не уважні до присутності, то через якийсь час для науки ця присутність стає не принциповою. Для богослов'я звичайно це фатальний момент, тому що ми читаємо Писання не для того, щоб пізнати Бога, а для того, щоб Його дізнатися. Для мене це перше правило богослов'я спілкування. І класичний євангельський сюжет – це звичайно історія про Еммаус, тому що ми маємо справу з двома зневіреними, дуже хорошими учнями (*у нас ніколи не буде таких студентів, в жодній семінарії, людей з такою мотивацією, з таким бажанням зрозуміти те, що сталося*); вони біжать з Єрусалиму; їм страшно, та все ж їм важливо зрозуміти, що все це було, всі ці три роки життя з Христом; як можливо, що Його вбили. Виникає ця розмова з третім (*зі студентами завжди складно, тому що у студентів немає справжніх питань – нема на що відповідати*); ось у цих студентів ідеальні питання, бо, на щастя, у них ідеальний вчитель, який йде з ними; і не важливо, що вони його не впізнають – головне, що він їм ідеально відповідає (*не буде ніколи у нас такого професора*). Тобто ідеальні студенти задають питання, ідеальний учитель відповідає. Здавалося б, що ще потрібно для богопізнання? Ми ж прагнемо до богопізнання. Потім виявляється, що це взагалі не так важливо, тому що зрештою вони Його не впізнали, якби не сталося цієї вечери вдома, то вони так Його і не впізнали б; і впізнають вони Христа, тому що Він їм ламає хліб і дає; як тільки вони Його упізнають, вони вибігають з дому і повертаються в Єрусалим. Ось це *“раптом”* є принциповим, тому що *“раптом”* – це ціна переходу від знання до упізнавання.

Для мене важливо, що богопізнання – це не остання мета богослов'я; остання мета – це упізнавання присутності Бога. І між цими двома речами велика дистанція. Ми можемо дуже довго вчитися ставити всі мислимі і немисли-

мі запитання і отримати прекрасні відповіді, і при цьому не впізнати Бога. Це можливо. І це не те, щоб драма богословської освіти, це його природа.

Будь-яка богословська освіта – це ще не все. Тоді важливе питання: деякі кажуть, що Христос, коли хоче, то Він відповідає; ось Він захотів, щоб його впізнали – переломив хліб, і його впізнали одразу, раптом дізналися, тому що Він цього захотів. Тому здається, що тут нема про що думати, тому що це не людське запитання, а це Його рішення. Насправді ці люди зробили дещо дуже важливе для того, щоб Його впізнати. В боговпізнаванні, в богоспілкуванні (*ось якщо тримати пару “богопізнання і богоспілкування”*) є перехід людський, який ми можемо зробити і можемо не зробити, зробити щось для того, щоб піти далі в богопізнання або не зробити цього. Що це за умова? Ця умова гостинності, тому що вони його запросили додому, в будинок, в якому вони давно не були, швидше за все три роки (*я не знаю чи був у когось досвід повернення додому, після того, як ви там не були три роки, після того, як ви пішли з дому незрозуміло з ким, і ось ви повертаєтеся додому ще й когось в гості кличете*) – це все дуже дивно, це якийсь апофеоз людської гостинності.

Третій тезис, який для мене дуже важливий, про те, що коли ми на семінарах займаємося якимось пізнавальними практиками, методології, знання, ми повинні оцінити, що всі наші практики пізнання вбудовані в певну культуру присутності. Вона у нас може бути різною, культура присутності: для вас – це зібрання, для мене – це літургія, для атеїста – інша, – але культура присутності у кожної людини є; і всі значення, якими ми апелюємо, вони прив'язані до того, що філософи називають життєвий світ, до певних практик присутності. Ось цей самий Гумбрехт, на якому я хотів зараз зафіксувати момент, це людина, яка запропонувала подумати про нашу проблематику в перспективі останніх 400 років. За різними ознаками виходить так, що ми повертаємося в культуру присутності. Занадто багато, що нагадує навколо нас *“Нове Середньовіччя”* – не в поганому сенсі цього слова, а в хорошому, бо сучасних людей присутність цікавить набагато більше, ніж всі значення мислимі і немислимі, які цю присутність породжують.

1.3. ВПІЗНАВАННЯ І ЗНАННЯ

Філософія 20 століття поспішала зводити впізнавання до знання. Ми як богослови повинні оцінити цей розрив, розрив колосальний, який долається спільною дією, людською гостинністю, яка повинно бути зрозумілою як методологічна установка, тобто гостинними нас вчить бути Христос, і це не просто принцип розуму – це дуже сильний богословський принцип: будь гостинний. Якщо у тебе під час зустрічі з кимось загорілося серце, ти не зрозумів хто це був, у тебе горіло серце – запрошуй в гості (*тобто як як методологічний принцип*). Гостинність – це не просто примха українського богослов'я, це істотна властивість християнства, яке сходить до Емаусу, наприклад, не тільки, це прямий наслідок зустрічі з Христом, це практика гостинності. Якщо ми негостинні, то ми Його не впізнаємо. Якщо ми будемо гостинними, то це не обов'язково означає, що впізнаємо, тому що, якщо Він захоче, то ми дізнаємося (*це як кажуть математики необхідна, але недостатня умова*).

Є використання слів філософське і богословське, і може статися, що це дуже різне використання, тобто поки ми говоримо про це на проповіді наче в спілкуванні – це одне, ми можемо говорити про богопізнання і всі ми один одного розуміємо; коли ви приходите на філософський семінар, за цим стоїть ціла теорія пізнання, і треба розбиратися в якому сенсі ми пізнаємо Бога: ми Його пізнаємо не так, як метелика, не так, як книгу, не так, як дружину – інакше; і тоді виявляється, що це нам заважає, тому що всі теорії пізнання, орієнтовані на науку (*ну ті, якими оперує університет*), а в християнстві виникає цей складний момент, що найцінніше це те, що не зводиться до цих практик знання, про які філософи кажуть (*саме для нас важливо і дороге*). Тому ми звичайно можемо сказати, що богослови розвивають іншу теорію пізнання, але мені здається, що тут треба не зливати, а навпаки намагатися розрізнити, щоб була видна проблематика. Ось звичайно це можна назвати богопізнанням.

У православній традиції так і є: ви відкриваєте підручники і бачите – “*богослов'я є богопізнанням*”. Але коли ви у ВАК приносите документи, то ми починаємо робити помилку, тому що ми говоримо: “*тому богослов'я як наука відповідає правилам пізнання...*”, – не зовсім так, тому що є велика різниця між упізнаванням і пізнанням, і не тільки, коли мовиться про Христа, але, коли ми зустрічаємо усяку іншу людину, ми теж бачимо цю різницю між впізнаванням і пізнанням.

Я про це скажу, тому що на цьому і побудована важливість богословської естетики, тому що поки ми не впізнали іншого, ми не можемо сміти його зрозуміти; ми завжди поспішаємо, пропускаємо цей момент; ми намагаємося зрозуміти того, у кому не впізнали інакшості.

Ось, є приклад зовсім простий, вражаючий нейрофізіологічний: існує такий синдром Капгра, що полягає в тому, що бувають такі форми струсу мозку, після аварії, наприклад, коли людині відновлюють все, у нього немає ознак струсу, він нормальний, але тільки, наприклад, заходить в його палату мама, і він потім, після зустрічі з мамою, каже лікарям: *“Все добре, але ця жінка не моя мати! Обережно!”*, – вона дуже на нього схожа, дуже, взагалі немає відмінностей, він розуміє, що зловісність ситуації полягає в тому, що це як вона, але це не вона. Коли цей синдром виявили, то думали, що це проблема відносин з матір'ю (*там щось струснули тобі в голові – і у тебе спливли всі проблеми відносин з матір'ю*). Потім виявилось, що цей синдром зареєстровано на домашній собачці: собачка там забігла, і виявилось, що людина не впізнала свою власну собаку, і каже: *“Вона як вона, точно така, тільки не вона...”*. Почали розбиратися, і виявилось, що в мозку є два різних центри, знання і впізнавання, вони узгоджені, вони завжди працюють разом, але можна пошкодити їх зв'язок, тобто мозок може дізнатися, знати добре (за всіма ознаками – це Христос! Ну, що тут не зрозуміло?!). Ми весь час до цього оперуємо: *“Подивіться! Це як в Євангелії. Ну, за всіма ознаками. Бачите?! Бачите?! Це євангельська історія...”*, але людина бачить, що за всіма ознаками *“так”*, але не впізнає Христа в цьому. І ось виявилось, що це два різних зусилля – пізнати і впізнати.

У мене є улюблений приклад, який завжди наводжу (здається доведеться відхилитися, щоб ви зрозуміли наскільки я несерйозний богослов).

Отже, є такі в дитинстві головоломки *“Знайди вовка”*. Усі в них грали. Це картинка, на якій потрібно щось там знайти: червона шапочка йде по лісі, десь у кущах сидить вовк, і треба знайти вовка. Ти сидиш і шукаєш, шукаєш і раптом упізнав.

Перша стадія – це *“раптом упізнав”*. Що робить людина, яка впізнала? Вона шукає жертву для того, щоб комусь це передати. Зазвичай знаходить бабусю. Знаходить бабусю, бо тато і мама страшно зайняті, і знаходить бабусю: *“Бабуся, впізнавай!”*. Бабуся робить все можливе, щоб не впізнати. Це теж важливо.

Друга стадія. Вона туди дивиться і каже: *“Вранці знайдемо”*. *“Ні, треба зараз!”*, – ви повинні бути наполегливим в своєму бажанні ошчасливити бабусю. Ба-

буся кричить: *“Знайшла! Знайшла!”*, – але ви бачите по її очах, що вона нічого не знайшла, тому що, коли б вона знайшла, то вона не була б така нудна. Ви розумієте, що з нею не сталося, вона бреше, ваша улюблена бабуся. І ви як педагог стаєте вперше в скрутну ситуацію: з одного боку, ви дуже хочете, щоб бабуся зраділа, але, з іншого боку, вона щось не старається. Тому ви починаєте в якийсь момент говорити: *“Ну, що ти не бачиш? Ось же він!”*, – і показуєте їй вовка. Що в цей момент відбувається? Бабуся пізнала, що на цій картинці є вовк. Ви їй передали знання, але це знання їй триста років не потрібне. Ну, і що з того, що вона знає, що там намальований вовк. Справа ж не в цьому. Бабуся більше ніколи не зрадіє. Ви зіпсували картинку. Ви спрацювали як поганий педагог. Якби ви постаралися, ви б наполягали, щоб вона сама шукала, і коли вона знайде, то ви побачите по її очам це здивування *“раптом”* і радість, вона скаже: *“Ох! Знайшла!”*. І ви зрозумієте, що ваша справа зроблена. Ви можете йти спати, бо наступну фазу розвитку відносин з картинкою бабуся без вас зробить. До ранку всі її подружки отримають цю картинку через інтернет.

Ось це історія взаємодії дитини з картинкою *“Знайди вовка”* – це коротка модель поширення християнства, тому що християнство в цьому сенсі дуже проста річ: це, коли щоранку ми прокидаємося, і Бог нам дає картинку дня, такий який є, з єдиним питанням – знайди Христа, або знайди, що це історія любові, ось подивися за вікно і зрозумій, що це історія кохання. Ти стараєшся, шукаєш, але щось не знайшов. Нічого страшного. На ранок нова картинка видається. Це життя як нескінченні альбоми цих головоломок, в яких я повинен впізнати присутність Христа. Упізнав я чи не впізнав – це зрозуміло, бо людина, яка впізнала (*я сподіваюся ви бачили не одну людину, що виглядає як та, яка впізнала*), її не треба переконувати, що вона повинна йти на місію, повинна вчитися, взагалі не треба. Вам доведеться її зупиняти, тому що вони як божевільні, ці, що впізнали, їм усім хочеться весь світ ошчасливити, всім розповісти, всіх запитати, чи читали вони Євангеліє, подарувати Євангеліє хочеться – вони починають вести себе як ненормальні, як закохані, які впізнали. І звичайно вони шукають бабуся, яка тільки відвернулася, і там ви їй *“бац”* ось це все, і вона буде намагатися всіма способами робити вигляд, що завтра розберемося, завтра почитаємо. Але якщо у вас вдалося все правильно зробити, то з нею трапиться це чудо зустрічі, і вона передасть це своїм подругам – тобто християнство поширюється як пожежа впізнавання. Але якщо ви зіпсуєте все і не витримаєте в якийсь момент, і допоможете цій бабусі, скажете: *“Так що ти тут не розумієш?! Ну, подивися, це ж притча про десять дів перед тобою відбувається в твоєму житті! Ти що не бачиш? Порахуй!”*. Ми

беремо і показуємо людям на проповіді, наприклад, де там вовк, і якщо вони з вашої компанії, ви їм подобається, то вони погоджуються, але вони нічого не впізнали, тобто це непотрібне знання від того, що тобі хтось за тебе показав, де в твоєму житті Христос (*пальцем показав вовка*) – це нікого не переконує. Це називається пізнавати.

Дивіться, наводжу приклад.

Я коли це розповідаю маленьким дітям, маленьким, дуже маленьким, то я з дітьми так обходжуся: на першому ряду найменші, далі дещо старші і далі дуже вже такі, досвідчені люди, років 10, такі вже, що бачили на своєму віку; і я роблю так: на екрані вмикаю картинку *“Знайди вовка”*, головоломку, і кажу: *“Далі я нічого не можу пояснити, поки ви не знайдете вовка... шукайте!”*; і отже треба бачити як малюки включаються – вони там дивляться... вони всерйоз шукають і шукають, і шукають, і потім починається, як пожежа: *“Ось він!”*, – і починаються такі підскакування до екрану, там стоять охоронці, щоб вони не підказували і так далі; і ти бачиш, що врешті-решт пожежі *“ту-ту-ту-ту-ту ...”* – всі в залі впізнали; і сидить якась задумлива дівчинка, яка дивиться на цю картинку, і у неї щось ніяк не виходить і вона дивиться, дивиться, а я кажу: *“Ні, Марія, поки не знайдеш – не підемо далі! Шукай! Старайся!”*, – і вона шукає; і ось, загалом, така сцена розігрується, і в цей момент заходить тато з маленькою дитиною, просто ззаду в двері заходить, і так ввічливо сідає на стільчик з малюком десь років 4, але дуже маленьким; ця дитина, яка взагалі не розуміє, що відбувається – я говорю: *“Знайшли вовка? Знайшли?”*, – там: *“Так!”*, – і так пальцем показують на нього, на цього вовка, – ця дитина в якийсь момент не витримує і теж починає кричати: *“Знайшов! Знайшов!”*, – і пальцем показує; я бачу тата, татові очі, тато червоніє і мені через весь натовп каже: *“Вибачте, він обманює. Він нічого не знайшов.”*, – я цьому татові кажу, поки дитина кричить: *“Я знаю, що він обманює, не хвилюйтеся, краще подивіться на його обличчя.”*, – ви бачите обличчя свого сина, який вдає, що знайшов, але не знайшов – так виглядає людина, яка за компанію знайшла. Ви побачите цих людей в церкві скільки хочете, які виглядають, як знайшли, але нічого не знайшли, вони просто за компанію кричать: *“Знайшов! Знайшов! Ура! Ось же він! Я завжди думав, що так і є!”*, – і не те, що ця дитина – поганий хлопчик, але він просто не знайшов, все гаразд, він не знайшов, тут нема за що його судити, йому просто подобається з хлопцями тикати пальцем і кричати, що знайшов, все гаразд, коли він знайде, то ви побачите, ви не будете його питати: *“Ти знайшов?”*, – ви побачите у нього на обличчі самі, що він знайшов, і вам не треба буде нічого доводити. Тобто ось цей момент таємниці впізнавання,

але він такий, тобто ми не можемо дратуватися, що хтось не знайшов. Ми повинні бачити цю проблему, що ми часто так думаємо.

Ось чому для мене слово "богопізнання" небезпечне (тобто я розумію, що це я кажу ризиковані речі: у нас у всіх православних підручниках написано, що богослов'я є богопізнанням, прямо так використовують це слово). Чому для мене це двозначно? Тому, що я весь час бачу людей, які вчилися добре на богословському факультеті і кажуть, що ми займалися богопізнання - і в якийсь момент тобі здається, що ти Бога пізнав, а ти навіть не починав, ти просто, як цей хлопчик, тикаєш пальцем і кричиш "знайшов!" і всі говорять "н'ять - молодець!", в правильному напрямку тикаєш, палець правильно тримаєш, не згинаєш, в потрібній формі, захоплюєшся правильною формою, осіняєш себе хресним знаменням, після того як знайшов - але це просто всі так поведуться, але це просто нецікаво, тобто це не ересь, не фарисейство, це просто означає, що з людиною не сталося впізнавання, хоча він може закінчити два богословських інститути, скласти всі іспити з богопізнання. І ось тільки тому варто про це говорити, тому що це ключова проблема, просто головна.

Тобто для мене є велика різниця між богопізнанням і богоспілкуванням. Тобто ми всі тут зібралися, щоб Бога пізнавати - це правильно. Це не протилежне завдання, просто богопізнання - попередня щабель, але наша мета не є богопізнання, а наша мета - спілкування з Богом, співучасть Христу. І богослов'я, справжнє богослов'я, все це добре розуміє: заради чого воно взагалі існує, його кінцева мета в цьому, як з цією картинкою. Справжнє богослов'я є формою наполегливості, формою дисципліни, яка допомагає бабусю, як сказати, захопити картинкою, поки вона ще не знайшла Христа; ось вона повинна якимось довіритися і розуміти, що там щось варте уваги, що варто шукати. Ось це богослов'я. Це щось, що формує цю прихильність, привабливість, саму задачу перед людиною ставить, а що у нього там трапляється, таємниця впізнавання, - це його справи. Ось, для мене, ця історія про картинку - це теж дуже сильна, груба модель того, чим відрізняється пізнання від впізнавання. Знову наголошую, що це технічний поділ, який мені сьогодні потрібен, тому що я спробую будувати богослов'я впізнавання, і через нього дивитися на всі проблеми спілкування - це моє завдання. Тому я на цьому пункті зупинюсь.

1.4. АСИМЕТРИЧНА ЕТИКА І ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ДАРУ

Богослов'я спілкування виходить з богослов'я зустрічі. Я хотів би почати не з богослов'я, а з філософії зустрічі. Для філософії 20 століття якийсь головний мотив – це філософія Іншого або філософія діалогу, так звана філософія діалогу. Потрібно зрозуміти звідки вона береться.

У якийсь момент для європейців, для багатьох мислителів, стало зрозуміло, що катастрофа європейська, скажімо Першої світової війни, це катастрофа того, що ми у відношенні з реальністю втратили іншого, втратили *"ти"*.

Першим це так яскраво і добре написав Мартін Бубер в діалозі *"Я і Ти"*, коли заявив, що жахи, драма європейської культури і всієї цієї жахливої війни пов'язані з тим, що ми навчилися називати Бога в третій особі, ставитися до Бога у взаєминах *"Я" – "Він"*, а третя особа не застосовується, говорить Бубер – звичайно він радикал (*зараз ми Бубера не критикуємо, але нам потрібна його позиція*). Він каже, що є два способи ставлення до реальності, взагалі до будь-якої речі: ми можемо обходитися з річчю як *"Я" – "Вона"* – це об'єкт, який я використовую, не використовую, маніпулюю, щось з ним роблю, навіть дуже хороше; і спосіб відносин – *"Я" – "Ти"*, коли я будую сам відносини, не для чогось, а заради самих відносин. І він весь свій трактат *"Я і Ти"* переконує своїх читачів в тому, що не варто все життя зводити до *"Я" – "Воно"*, до третьої особи, але дуже важливо перевідкрити відносини *"Я" – "Ти"*. І, по-перше, це лежить у відносинах з людьми, і це більш-менш зрозуміло, що не треба до людини ставитися як до засобу, потрібно ставитися як мета – все це ми чули, але це не допомагає практиці. Але важливо, що ми також ставимося до Бога, каже Бубер, ми навчилися Його називати в третій особі – і це помилка. І він робить новий переклад Тори, новий переклад, наче, навіть не Тори, а всієї Біблії, Старого Завіту, німецькою мовою, щоб показати, з Розенцвейгом разом (*так це все одна компанія була*), саме для того, щоб підкреслити, що ми переживаємо кризу *"Ти"*: ми весь час замість Іншого, *"Ти"*, підставляємо річ.

Як це виявляється у житті? Виявляється так: коли людина говорить одна іншій: *"Я вдячна тобі за те, що завдяки зустрічі з тобою я придбала неоціненний досвід"*, – для сучасної людини це похвала, для віруючої людини це покарання, прокляття просто, це така образа, після чого їй треба тільки ляпас давати. Тобто якщо вам людина це говорить, то це означає, що він звів відносини до свого досвіду – це типовий Бубер. Він каже, що так ми втрачаємо відносини, ми розглядаємо відносини один з одним, як можливість набути досвід, не-

повторний, унікальний, важливий; ми весь час один одного за це дякуємо, хоча це знищення відносин. Він ще не заговорив про Бога. Він говорить про ставлення "Я" – "Ти". Як тільки людина вас дякує за те, що завдяки зустрічі з вами вона набула досвіду, то це означає, що вона нічого не зрозуміла про відносини.

Виявляється це дуже дивно. Вибачте, Ірина Білик дає інтерв'ю і говорить: *"Я така щаслива, що у мене було п'ять чоловіків, тому що завдяки їм я маю дуже різноманітний досвід"*. Ну, це епатажний приклад.

Насправді так думають дуже багато людей і часто віруючі, що *"я вдячний Богу за те, що в моєму житті з'явився досвід щастя сім'ї, дітей, всього – у мене багато в житті з'явилося, і подякуймо Господа"*.

І Бубер говорить, що ось це і є катастрофа європейського свідомості, з неї з'явилася війна, тому що ми з Богом спілкуємося не для того, щоб у нас з'явилися дітки, не для того, щоб у нас з'явився досвід, не для того, щоб у нас з'явилося щастя, але самі відносини з Богом нас народжують, і якщо ми це втрачаємо, то ми втрачаємо всю християнську цивілізацію одним махом, говорить Бубер, – і це початок 20 століття. Він переконує всіх в різних речах не тільки на богословському рівні, але він бачить, що на повсякденному рівні ми це робимо, все, і потрібен якийсь труд переосмислення. Він змушує дивитися, наприклад, на дерево і каже, що якщо ти бачиш дерево, то до нього теж можна двома способами ставитися як *"Я-Воно"* і як *"Я-Ти"* – це різні відносини: дерево одне, але відносини різні. І ось друге ми втратили – треба відновлювати, треба десь брати. Де ми можемо взяти ці відносини з *"Ти"*? Бубер відповідає в 20-і роки (разом з Розенцвейгом) дуже просто: він говорить, що це *"Ти"* ми відкриваємо в діалозі. Так з'являється слово *"діалог"*, але в слові *"діалог"* є проблема, коли ми вимовляємо слово *"діалог"*, то воно передбачає взаємність, воно передбачає якийсь досвід рівності, і відразу з'являються слова *"взаємоповага"*, *"взаєморозуміння"*, *"взаємо ..."*, все *"взаємо..."*, і, начебто, ми виходимо з того, що діалог неможливий без взаємності. Ми це теж як християни використовуємо: ми говоримо, що Бог створив вільну людину, щоб між двома вільними був можливий діалог. Це дуже важливо. Тобто діалог передбачає взаємність.

І раптом виявляється Друга світова війна, досвід концтаборів, і з'являється такий же юдейський філософ, як Мартін Бубер, тільки ортодокс – Левінас, який переживає приголомшливий досвід життя: він, будучи єврейським хлопчиком з Вільнюса, з Вільно, в Першу світову війну з усією родиною пе-

реїжджає до Харкова, закінчує там гімназію, повертається у Вільно (*вже Вільнюс*) в незалежну Литву, отримує громадянство, і з прізвища "Левін" виходить прізвище "Левінас"; і Левінас їде в Німеччину вчити французьку філософію, цінувати іронію, тому що французьку він не знав, він знав німецьку, тому що кожен єврейський хлопчик у Вільнюсі повинен був знати крім єврейської, російську та німецьку; він, хто вільно говорить німецькою, їде в німецький університет вивчати французьку філософію; стає великим французьким філософом, першою людиною, яка пише французькою про Гуссерля і Гайдегера в 30-ті роки, стає апостолом німецької філософії у Франції; настає Друга світова війна і його як офіцера французького, військовослужбовця, на війну; він потрапляє в табір військовий, його заарештовують, і він всю війну проводить в таборі; його дружину і дитину ховає його друг Моріс Бланшо, французький аристократ, в своєму замку десь у родичів і вони виживають; Левінас повертається з табору і з'ясовується, що вся його сім'я загинула – їх різними способами вбили як євреїв. І ось це все важливо, тому що без цього контексту ми не зрозуміємо його головний філософський аргумент – аргумент полягає в тому, що якщо ти вже в концтаборі, і до тебе ніхто не збирається ставитися як до людини, з охоронців, то що для тебе означає можливість людяності, наскільки ти сам можеш бути людиною? І Левінас каже: *"Я не згоден – як Бубер вважає – що моя людяність можлива тільки в діалозі, тому що я можу опинитися в ситуації, в якій взаємність виключена – немає там взаємності, тебе сприймають, як річ, дуже погану. Невже це означає, що я більш неможливий як людина?"*. І Левінас створює неймовірну філософську етику: він говорить, що *"я людина тоді, коли я здійсню вчинок, що не вимагає взаємності – мені абсолютно все одно як мене сприймає Інший: убиває, ранить, викликає нудьгу – я не знаю як Інший до мене ставиться, я не питаю його, але я сприймаю його як Іншого; він може сприймати мене як річ – я буду сприймати його як іншу людину"*. Він каже, що це єдина підстава етики і така етика мужня (*важливо, що це говорить людина відносно охоронців, які вбили всю його родину*). Він каже, що після концтаборів можлива тільки одна людяність – людяність прийняття іншого як Іншого, не дивлячись на те, як він сприймає мене. Він це називає *"асиметрична етика"*.

Його в Бубер дратує симетрія – він не правий насправді, тому що Бубер ніколи не писав, що симетрія – це легко, але симетрія – це дружба, це те, до чого Христос закликає – взаємність. Але важливо зрозуміти, що дружба – надзвичайно рідкісна річ, це завжди чудо. Не будь-які відносини можуть допускати взаємність. Коли ми на семінарах вимагаємо один від одного взаємності – це умовність. Справжня взаємність буває тільки в дружбі як чудо зустрічі (*про це трохи пізніше поговоримо*).

Але от виникає ця дивовижна тема, що інший це той, кого я визнаю як Іншого, як підставу етики. Якщо я роблю цей крок визнання – я людина, якщо ні – боягуз (*нічого страшного – звичайна тварина, теж симпатична*). І так виникає тема діалогу і іншого: “Я-Ти” і потім філософія Іншого – так з’являється Інший. Але, все ж, для філософії 20 століття і богослов’я зрозуміло, що криза пов’язана з тим, що ми перестали визнавати Іншого. І Левінас починає, як вимога до себе самого, визнати Іншого в якості подарунка, а не загрози. І він горить, що це звичайно Біблія. У цьому сенсі він абсолютно біблійний мислитель. Він каже, що Біблія від нас вимагає того, щоб ми визнали в сироті, вдові самого Бога, і у всіх людей. Але, коли ми думаємо про цю етику (*буквально я думаю через три секунди*) виникає головне питання до Левінаса: “Як це практикувати? Мислити можна. Як практикувати: в концтаборі, на вулиці, в маршруті? Чи можливо це взагалі – здійснення такого роду етики? Звідки у людини береться ця мужність?”. Левінас каже: “Мене це не цікавить, тому що це не філософське питання, це до богословів – звідки береться джерело цього жаху”. І це дійсно до богословів – це те, що ми повинні обговорювати.

Ось для мене поворот цієї теми Іншого, богословський, починається в той момент, коли я питаю себе: “Звідки (*це все правильно*), але звідки можлива така мужність?”. Виявляється, що мужність можлива тільки з однієї причини: якщо я знаю, що на мене самого спрямована така ж асиметрія – хтось любить мене, не вимагаючи любові – це звичайно Христос. Тобто ось мої відносини з Богом, причому дуже конкретні: не коли я обіцяю Йому Його любити, а Він мене любить, якщо я навіть не знаю про Його існування. Ось коли я відкриваю цю милість, яка обрушується на мене, як дощ кожен день, не питаючи мене, хто я такий, я відкриваю цю любов, і якщо я упізнаю такого Бога, люблячого мене асиметрично, не питаючи мене як я до Нього ставлюся, значить я, зустрівши таку любов, маю шанс в житті, зустрівши іншу людину, поставитися до неї асиметрично. Левінас перериває ці симетрії. Виходить дуже проста історія: ось я ставлюся до іншої людини (*до “ти” з маленької літери*) етично, в одну сторону, тільки за умови якщо я сам на своєму досвіді знаю, що хтось мене любить безумовно – є якийсь Інший (*з великої*), я, можливо, з ним ще не знайомий, мені ще не пояснили, хто він, я його не впізнав, але якщо я не знаю цієї любові, то не працює етика Левінаса. І філософськи це виявилось принципово, фатальний момент: яким чином людина дізнається у своєму житті присутність Іншого (*не робить свої кроки у відносинах до нього, а дізнається його присутність*), не якого-небудь іншого, а люблячого іншого, люблячого не якимсь людством, а особисто тебе?

І звичайно тут починається вся християнська драма. Левінас сюди зовсім не заходить, але заходить французький філософ, католицький, Жан-Люк Маріон. Це людина, яка зараз академік академії безсмертних, великий французький філософ (*напевно найбільший з усіх, які зараз живуть*) і богослов. Знаєте, зараз різні розмови трапляються: *"... філософи у них там проблеми з вірою..."* – і все таке, але вже останні роки 20-ть у філософії відбувається те, що називається *"богословський поворот філософії"* (*найбільші філософи пишуть богословські роботи*). У Франції це сталося майже скандально, коли всі найбільші феноменології написали богословські книжки: звичайно протестант Рікер, католик Маріон і так далі – тобто це великий рух. І ось Маріон звичайно один з найяскравіших, тому що однією з проєкцій цієї теми Іншого в 20 столітті виявилася тема дару. Тема дару – дивовижна. Здавалося б, християни повинні тільки про це і говорити, що про дар, але нічого подібного. Тобто до філософії 20 століття ніякого дару не було, але щоб з'явився дар знадобився Дерріда, який сам не знає, хто він такий, але він нарешті християнам подарував тему дару. Не те, щоб до нього ніхто темою дару не займався, але він її проблематизував і зробив дуже різкою: коли виявилось, що ми можемо розуміти життя не тільки як щось в логіці обмінів (*реальних, символічних – яких завгодно*) – якщо ці ланцюжки обмінів ніде не перериваються і не існує дару, то ми не можемо зрозуміти людяність, людини, суспільство, культуру – повинен бути десь дар. Він відкриває цю тему неможливого дару, і паралельно до нього працює Маріон з інших причин: як феноменолог з традиції Гуссерля і Гайдеггера – говорить про третю феноменологію – феноменологію даності або феноменологію дару. І він фактично вводить тему (*для мене дорогу*), власне кажучи, подяки. Яким чином? Для нього, подяка – це не етичний відповідь на подарунок, тобто це не ті слова, які я повинен сказати, коли мені щось хороше подарували і я кажу *"спасибі"* – така подяка Маріона не цікавить, тут нема про що думати – потрібно бути ввічливим і все. Досить пам'ятати анекдот про сердиту маму, яка тягне вздовж базару дитину маленьку, вередливу дитину, страшно примхливого, який капризує як тільки може; вони проходять повз прилавок з яблуками, і добра продавщиця, щоб втішити дитину (*мама вже не витримує, а дитина невтішна*), простягає йому яблуко, і хлопчик бере яблуко, і впивається жадно, і сік тече з цього яблука; мама, ледь стримуючи гнів, повертається і каже: *"Що треба сказати?"*, – і він дістає яблуко, і каже: *"Привіт, яблуко!"*. Тобто зрозуміло, що, коли мама каже *"Що треба сказати?"* – це етика, але просто він ще не розібрався, що саме сказати, але він вже хороший хлопчик, тому що все-таки ввічлива форма. Ось важливо, що подяка не знаходиться в цій зоні *"що треба сказати?"* у відповідь. Подяка – це більш серйозна річ.

Ось все, заради чого ми тут зібралися – щоб по-іншому побачити євхаристичність, подяку, чому ми дякуємо. Це звичайно притча про десять прокажених (*насправді там уже все є*), але якщо знову повернутися до мам і так далі, то Маріон говорить ось про що: нас оточують природні речі, і ми говоримо, що це даність, і всі говорять, що серед даності цього світу є стіл, скло, стілець, люди – це все даності; щось відбувається важливе, коли я в слові “даність” чую слово “дано”, що це не просто щось, що належить мені по праву, не те, що існує природно, але все, що навколо мене дано, а могло б і не бути дано, але дано (*як в математичній задачі “дано”*). Виникає звичайно питання “Ким дано?”, “Хто тобі це дав?” – ось цей переклад “даності як щось природне” в “даність як щось дароване” – це інтелектуальна процедура, і Маріон говорить, що це феноменологічна операція, і кожен з нас здатен цю операцію виконати: бачачи річ, запитати себе, що означає її даність як даність мені – все, що ми бачимо, мені дано, моїй свідомості (*вона сприймає*): перш ніж говорити, що воно є, ми повинні побачити, що воно дано; ось цей перехід від “є” онтології до “дано” – це філософське завдання, і коли я його вирішую, то відкривається богословське: коли я розумію “що” дано, то я можу запитати “ким” дано. І взагалі ця потреба з'ясування питання “ким дано” – дуже цікава потреба.

Я люблю Набокова. У Набокова є твір (*я забув ... це або “Путівник по Берліну” ... я не пам'ятаю який саме розповідь, але я думаю “Путівник по Берліну”*), де молодий Набоков гуляє містом, і дуже пронизливі речі відбуваються: то каштан під трамвай упав, то він бачить злиденну продавщицю кави, яка в Берліні торгує кавою, а покупець (*такий же жебрак як вона*), перш ніж пити каву, гріє руки, уявляєте, – і Набоков це бачить, і в якийсь момент його пронизує це дивне почуття величі життя, і з'являється цей рядок: “Хочеться дякувати, але дякувати немає кого...”, – він не знає, кому дякувати. І ось це спрагле і змучене людське серце на межі “хочеться дякувати, а дякувати нікого” відкриває питання “хто дарує” – ми переходимо від природного до даності, і від даності до дару, коли запитуємо “хто подарував?”; ми переходимо до відносин, коли розуміємо, що справа не в подарунку, а в тому, що завдяки подарунку у нас народжуються відносини з цим Іншим, що дарує. І тоді Маріон ставить питання так, що “*моє католицьке богослов'я – це богослов'я, яке означає, що питання про дар глибше, ніж питання про існування*”. У нього головна книга називається англійською “*God Without Being*” (“Бог без буття”). Це була епатажна книга, її відразу зарахували до списків постмодерністських книг – “*що значить Бог без буття?*” – ніби він хоче розповісти, що Бога немає. Насправді він хоче сказати набагато серйознішу річ: він говорить, що, коли Гамлет питав “бути чи не бути”, то для Гамлета це дуже важливе питання, і для людини це дуже важ-

ливе питання, але для Бога це не важливе питання, у нього все вирішено – Він є. Для Бога набагато важливіше питання – як саме бути з людиною, тобто що це за відносини, і питання не в тому, щоб бути, а питання в тому, щоб дарувати і дякувати у відносинах. Тобто ось ця можливість пройти шлях від конкретної речі до відновлення відносин з Богом – це те, що намагається робити Маріон як філософ і богослов: тобто поки він проходить шлях від “є” до “дано”, то він філософ і феноменолог, а як людина, яка проходить шлях від “дано” до “дару” – він богослов. Що це означає для нас? Для нас це означає дуже просту процедуру, що це і є заповідь блаженства бідних духом. Тобто так ми відкриваємо власну бідність, коли ми розуміємо, що нам нічого не належить (*не тільки нам нічого не належить по праву, а взагалі важко назвати, що нам належить – взагалі нічого*) і здається, що це дуже сумна новина про світ, що зовсім нічого (*ні тіло, ні думки, ні почуття*), але це тільки питання того, як далеко ви зайшли в цьому і сказали, що це мені не належить. Але тоді виникає наступне питання, тому що все це у мене є (*воно не належить, але є*) – означає, що це все подарунки. Ось цей перехід від того, що мені належить по праву до відкриття того, що ці речі не належать мені, але мені подарунок – це велика процедура, про яку митрополит Антоній дуже красиво говорив, він говорив, що *“коли ми це відкриваємо, то ми переступаємо поріг Царства Небесного”* – дуже сильне твердження – не ніби переступаємо, а прямо переступаємо, тобто цей поріг поруч з нами завжди, але ми наважуємося або не наважуємося його переступити. Ось переходимо ми тоді, коли не просто говоримо, що мені нічого не належить, а переживаємо своє життя, як заваленність подарунками, і ми розуміємо чий це подарунок. Ось ця процедура переходу, переступання від даності до дару називається подякою. Подяка – це тоді, коли я упізнаю в природному дар – це моя робота. Не інший мені каже: *“Я тобі дарую”*, – він мені нічого не дарує, він просто зі мною зустрівся, але це я упізнаю в цій зустрічі дар для мене, і коли я впізнаю ось це впізнавання, то це впізнавання і є вдячність, з якої народжуються відносини.

У цьому сенсі подяка раніше дару, тому що, завдяки цій процедурі, я упізнаю дари – вони були в моєму житті, але вони були не розкриті, і я починаю впізнавати. Ось це і є вдячність, про яку я буду говорити.

ЛЕКЦІЯ 2.

ЕПІФАНІЯ ПРЕКРАСНОГО І ПРИСУТНІСТЬ ІНШОГО

2.1. ЗУСТРІЧ З ІНШИМ ЯК УЯВЛЕННЯ ПРО ІНШОГО

Спробуємо попрацювати з зустрічі. Зазвичай, коли люди починають міркувати про зустріч, вони дуже легко ділять зустрічі на фальшиві і не фальшиві, справжні і несправжні, кажуть: *“О, це була Зустріч (з великої літери)!”*, – таких зустрічей в нашому житті було небагато, але були. Ми зараз говоримо про зустрічі з іншими, з іншим, але поки не говоримо про богослов'я. Особлива зустріч, справжня зустріч, що це за зустріч така і де шукати ресурси для опису зустрічей? Для мене є образ один, дуже цінний, фактично як аксіома, що описує справжню зустріч: дві людини зустрічаються – що це значить, що вони зустрілися? Це виражається російським словом (*українського відповідника я досі не знайшов, і я вже навіть переживаю, що його немає просто*) це слово *“ликование”*. *“Ликование”* – це дуже дивне слово. В його корені слово *“лик”*. Якщо сучасну людину запитати, що таке *“лик”*, то він каже, що це обличчя, справжнє обличчя. Така традиція розуміння є (*на ній сидів Флоренський, наприклад, коли говорив, що у кожної людини є лик, обличчя, личина*). Тобто в звичайному житті ми один одному показуємо лице. Коли ми зовсім вже несправжні, то ми граємо ролі, і один одному показуємо маски, личини. І Христос від нас хоче тільки одного – щоб ми відкрили свій справжній лик. З одного боку, є це антропо-

логічне прочитання лику як чогось пов'язаного з моїм обличчям. Нам це зараз здається настільки природним, що думати нема про що, але якщо б ви запитали людей 150 років тому, що таке лик, то вони б вам ніколи не сказали про обличчя, вони б сказали, що лик – це зібрання людей разом, і уточнили б, що це, наприклад, хор, тому що слово “лик” – це церковнослов'янський переклад слова “хор” (грецького слова “хор”). У православної традиції (я думаю, що не лише в православній) в церковних книжках не пишуть слово “хор”, а пишуть досі слово “лик”, коли хор вступає, бо це прямий переклад. Тобто у слова “лик” є два значення: справжнє обличчя і ідея зібрання разом (наприклад, коли ми говоримо “зарахований до лику святих”, то це звичайно “зарахований до зібрання святих”, до “спілкування святих”); і третє значення цього слова не обличчя, не хор, а “ликование” як радість – це глибока справжня радість, зрозуміло; і четверте значення, теж дуже важливе, – це “ликование” (почуйте в цьому слові) як проступання лику, виявлення лику, процес виявлення лику. Здається, що це різні значення одного й того ж слова, але вони всі збираються всередині певної християнської моделі розуміння того, що таке справжня зустріч. Проблема нашого обличчя полягає в тому, що справжня своє обличчя ми ніколи не бачимо. Коли ми говоримо про християнську особистість – це якось пов'язано з лицем. І особистість свою ми ніколи не бачимо (сильне твердження зараз буду робити), тобто, коли ми дивимося в дзеркало – це не особистість, це все, що хочете, але тільки не особистість, – це ранкове обличчя, що подобається вам або не подобається вам, яка передбачає операцію, космізацію обличчя, і тоді вам знадобиться косметика як наведення порядку (по-грецьки це одне і те ж слово “космос” і “косметика”), будете ви наводити порядок, не будете ви наводити порядок – але це не лице. І коли говорять людині: “Подивися всередину себе і відкрий себе справжнього!”, – так теж не стається – подивитися всередину себе можна, але там ти можеш побачити все, що хочеш, крім себе справжнього: там є твій характер, властивості, звички, інтенції, емоції, думки, але тебе там не видно. Це не означає, що тебе там немає, але ми так не можемо себе побачити, а єдина наша мета – здійснитися. Ми покликані до багатьох речей, покликані до спілкування, наприклад, але “ми” покликані. Хто такі ми? І як ми можемо себе побачити справжнього? Ось це слово “ликование” допомагає зрозуміти, про що йдеться, тому що якщо трапилася справжня зустріч з іншою людиною, то я всередині переживаю цю зустріч як радість, і в цьому сенсі як “ликование”, радісне “ликование”. Інша людина, яка в цей момент на мене дивиться, учасник зустрічі, бачить, що у мене дуже особливе обличчя – вона бачить як крізь моє обличчя, всі мої маски проступає лик (Данте, мною дуже люблений, вважає, що це називається посмішка (“друга краса – посмішка”), але посмішка як вираз справжнього обличчя, і обличчя взагалі-то формується по-

глядом і посмішкою, але це на полях, втім так проявляється мій лик). Цікаво, що свідком мого лику у всесвіті завжди є інша людина – не я сам, а інший. Він бачить мій лик, а я не бачу. І через його ставлення до мене я розумію, що він бачить мене справжнього. Ось дивіться, що відбувається: коли я ликую, радію, то інша людина бачить радість як проступання мого лику і стає свідком цього лику. Це завдання мого життя – здійснитися як особистість, але я ніколи сам це не розумію, а інша людина бачить, що виходить. І те, що між нами відбувається, “ликование”, коли я свій власний лик не бачу, а лише в компанії, в лику як зібрання, всередині зібрання чи общини, що ликує, не просто громади соціологічної – людей, які поділяють спільні принципи (*це нудно, але цікаво, коли людей збирає “ликование”*), тому що це люди, завдяки яким ти знаєш, що твій лик існує. Далі ще цікавіше, виявляється, що ось ця громада, що ликує – це і є якийсь зародок або мінімальна християнська соціальність, общинність. Є наука про “ликование” (*як всі науки: є геологія, є філологія, є біологія – є різні науки, і є наука про радість*) і називається “хореографія”, тому що, якщо запитати людину, що таке хореографія, то вона відразу говорить, що це наука про танець, але “хорео” – це не танець, ось ця “графія” описує не танці, вона описує “хорео” (“хорео” грецькою – “ликование”), тобто з чого хор береться і лик береться. Тобто різні народи при зустрічі радіють по-різному, і ось всі ці втілення “ликования” мала вивчати хореографія. У цьому сенсі хореографія – це перша дисципліна богословська, тому що, коли ми зустрічаємо Бога, як цар Давид зустрічає, то ликує, танцює (*він і в прямому сенсі танцює, і у всяких інших сенсах*), і так танцює, що дружині не дуже подобається (*це велика проблема сімейної психології*), (але зазвичай, коли чоловіки ликують, то краще не дивитися), але цар Давид, коли ликував, то він щось танцював, і це дуже цікаво, що хореографія – це дисципліна, яка нам потрібна, – це наука про цю справжню зустріч. Це перша точка.

Друге питання, що наші зустрічі далеко не всі справжні, і є спокуса їх ділити на справжні і несправжні. Ми можемо сказати, що в моєму житті було три великі зустрічі, вони були, і ми про них розповімо, але є купа інших, про яких ми не розповідаємо, ми навіть імен, не те, щоб імен, ми облич людей не можемо запам'ятати, з якими ми зустрічалися, і навіть хочеться сказати, але я і не повинен, зрештою у мене якась обмежена операційна пам'ять і все таке. Але ми покликані до того, щоб бачити лик іншої людини. І в цьому сенсі є якесь дивовижне християнське завдання у будь-якій зустрічі (*не тільки в справжній, але у будь-якій зустрічі*) розглядати євангельську глибину. Наприклад, митрополит Антоній Сурозький розумів християнство як школу бачення: якщо ми будемо старанні в християнстві як в школі бачення, то наше

завдання – це розгледіти радість там, де видно лише трагедію, страждання, біль, повсякденність, сірість, марнота. Треба дійти до цієї справжньої зустрічі, яка дозволяє будь-якій зустрічі бути від заклику обіцянкою. Ось якщо ми тримаємо модель хореографічну як здійсненого спілкування, і дивимося на будь-яке інше спілкування, то ми повинні запитати себе, чого ми взагалі чекаємо, вступаючи в спілкування, або чого чекають люди, коли приймають рішення з кимось спілкуватися. Ось тут виникає просте філософське завдання (*його треба буде намалювати, тому що ми будемо цю схему ускладнювати*). Ось є “я”, є “ти”, про що ми говорили. Я кажу, що я зустрічаюся. Навіщо це робити взагалі? Інші люди, вони ж не завжди приємні, загалом навіть небезпечні. І нормальна людська реакція – це побоюватися, тому що перше ім'я іншого – це Чужий. У культурах дуже багато побудовано на чужинцях і ворогах. Вражає, що в латинській мові слово “чужий” – це те ж саме слово, з маленьким зміною, що і “гість”. Кардинал Даніелю говорив, що *“найбільша зміна в цивілізації відбулася тоді, коли ми навчилися ворога сприймати як гостя”*. Зараз я не буду згадувати, вибачте, але слово “гість” і “госпіталь” від цього кореня, коли виявляється, що ворог і гість – одне слово, але ми поміняли вектор, ми навчилися сприймати ворога як гостя, і звідси практики гостинності, інаковість, про яку я зараз говорив, – і це самий великий поворот.

Але ми спочатку розглядаємо іншу людину як виклик, як чужого, від якого нам треба захиститися. Наприклад, ви оселилися в гуртожитку, вам подарували чотирьох сусідів, кажуть, що вони всі прекрасні хлопці, але вам з ними жити, і жити три роки. Загалом, ви дивитесь на них, і це якась зловісна ситуація. Ви ніколи не жили в одній кімнаті з чотирма людьми – не те, щоб це вазони. Ось, і треба щось робити. Краще почати спілкуватися. Чому? Тому що завдяки спілкуванню ти про людину щось таке дізнаєшся, після чого тобі не так страшно. Наприклад, ти дізнаєшся, що він лягає спати о 23:00 і прокидається о 7:00 завжди. Це означає, що хоча б з 23:00 до 7:00 ти вільний і можеш робити все що хочеш – він для тебе більше не є загрозою – він спить. Тобто ти ще зовсім трохи дізнався, поспілкувався, але вже приємно. Ось перша модель спілкування – це спілкування для захисту від іншого. Ми дійсно, як не дивно, часто спілкуємося з іншим для того, щоб себе від нього захистити. Ми знаємо, що йому з нами теж не просто, і тому ми дуже люб'язні, ми разом спілкуємося, щоб було менш небезпечно.

Ось це спілкування для захисту призводить до того, що між мною і цим іншим (*якщо “ти” – це чужий*) (*перша модель – “чужий”*), тоді мета нашого спілкування – це уявлення про чужого або теорія про чужого (*я напишу “уявлення”*).

Це призвело до того, що між чужим і мною виникає моя теорія іншого. Звичайно хотілося б, щоб ця теорія відповідала реальності, тому що тоді вона – корисна теорія, з її допомогою можна прогнозувати, передбачати як інший буде себе вести. І насправді ми граємо піддавки. Так часто буває, що ми зустрічаємося і буваємо один одному цікаві, тому що людина дивовижна, якась незвична. Ти починаєш спілкуватися, а через місяць ти з ним пожив, і він тебе щось перестає дивувати, тому що ти про нього все зрозумів: у нього теж є якісь звички, повадки, він передбачуваний, ще щось – і ми починаємо влазити в цю теорію іншого, ми починаємо спілкуватися не з людиною, а з його теорією.

І в суспільстві це часто вдається – спілкуватися не з людиною, а з роллю, якій він відповідає. Нам дуже часто це допомагає: наприклад, коли я заходжу в кабінет бухгалтерії, то я не хотів би, щоб бухгалтер розповідав мені, що він у вільний час любить в душі свистіти. Замість цього я хотів би, щоб він видав мені довідку – ось я знаю, що він бухгалтер, і він повинен цю функцію здійснити.

Тобто ідеальне суспільство – це суспільство, в якому люди відповідають своїм соціальним ролям, всі інституції працюють: ти чекаєш довідку – тобі дають довідку, а не дарують диск зі свистом, тобі дають довідку. Ось це хороше суспільство, але в цьому суспільстві чогось не вистачає, тому що вже немає “ти”, хоч усі інститути працюють. На цьому рівні можуть бути побудовані 90% (ну скільки ви хочете) комунікації або так званого спілкування.

Щоб зрозуміти драму, можна взяти Жана-Поля Сартра, простий приклад, він необережно написав знамениту фразу (*тепер його всі б'ють в це місце – я думаю, що на ньому багато синців*), коли він сказав, що “некло – це інші”. Це введення в філософію Іншого – “некло – це інші”. Що він мав на увазі? Він мав на увазі дуже просту річ. У трактаті “*Буття і ніщо*” він мав на увазі просту річ: поки ми самотні сидимо в кімнаті, дивимося, мріємо, то ми вільні духи, у нас немає тіла, ми паримо в повітрі, ми розмірковуємо, але раптом з'являється інша людина в кімнаті, і навіть якщо він любить тебе, він дивиться на тебе і каже: “*О, ти сьогодні непогано виглядаєш!*”, – і він тобі як нібито комплімент каже, але насправді він тебе заганяє в твоє тіло, він тебе локалізує, з цього моменту ти вже не вільний, тому що ти відповідаєш його образу, і єдине чим ми можемо йому помститися, то це сказати: “*Ти теж непогано, спасибі!*”. І це дуже проста “*сартровська*” ситуація: він говорить, що серед людей відбувається весь час війна поглядів, і кожен погляд заганяє іншу людину в дуже

обмежену модель – з цього моменту ти можеш лише відповідати або не відповідати. Цю війну погляду ми можемо бачити завжди кожен день в вагоні метро, коли наше тіло швидше, ніж наш розум вирішує складну математичну задачу оптимізації відстані від усіх пасажирів на максимально далеку відстань. Ось, коли у вагоні людей не так вже й багато, ви можете бачити, що ваше тіло вирішує цю задачу швидше, ніж ви подумали: ви сідаєте на відстані максимально далекому від усіх, і звичайно є всякі ще аспекти як запахи і ін., але в зрештою ми вирішуємо завдання безпеки.

В який момент ця модель не спрацьовує? В принципі Сартр вважав, що вона завжди працює, навіть в любові: ми весь час один одного заганяємо в якісь моделі, уявлення про те, якою людиною повинна бути, і змушуємо її слідувати цим уявленням, підписуємо договір – дуже багато робимо для того, щоб один одного не розчарувати. Але проблема виникає тоді, коли ми про когось із людей у всесвіті говоримо: *“Ти – мій друг!”*. Друг – це інший. Це людина, в якій я святкую його інаковість. З іншими людьми інаковість для мене зловісна, а з цією людиною навпаки – мені подобається, що він інший. Друг – це не людина, яка на тебе схожа чи поділяє твоє коло читання, наприклад, але друг – це інший, з яким я святкую його інаковість. І коли я кажу про когось *“друг”*, то виникає цікава проблема: з друзями нам здається, що ми просто говоримо як є, без будь-яких умовностей, без всяких уявлень, між мною і другом немає уявлень, з людьми на роботі є, а з другом немає. І раптом, в якийсь момент, цей друг мене зраджує – з'являється цей феномен псевдо-зради. Що це означає *“зраджує”*? Просто раптом виявляється, що він робить щось, чого я від нього не очікував. Драма цього полягає в тому, що ми думали, що жодних уявлень немає, але в той момент, коли друг це робить, то виявляється, що весь цей час було уявлення, але я його просто не бачив – як добре протерте скло; було уявлення і раптом виявилось – я говорю: *“Ти мене зрадив!”*, – але насправді він не зраджував, він просто був іншим – і в цей момент я вперше помічаю, що між мною і другом було уявлення, яке нас розділяло. Це дуже важливий досвід, тому що в російській мові теж є каламбур *“преданный друг”*: з одного боку, це друг, якого зрадили, а з іншого боку, це справжній друг; тобто відданий друг (*преданный друг*) – це людина, яка готова терпіти будь-яке зрадництво, визнаючи, що відносини з другом для нього важливіші, ніж будь-які помилки, і що дружба – більше, ніж всі наші дії: хороші, погані, жахливі, – *“ти мій друг, і я приймаю тебе з усією твоєю інакшістю”*. Але ось це відкриття часто супроводжується болем зради. Тому тут виникають межі, за які переходять лише сміливі, ті, хто говорить: *“я хотів би бути відданим (преданным) другом”*. Досвід дружби тільки ставить під сумнів цю соціальну

модель Сартра: якщо бути всередині Сартра, то ви можете вічність провести без справжніх відносин.

Але все одно розповім приклад, вибачте. У мене є шкільні приклади. Одна моя знайома, доцент в університеті, років три-двадцять тому це все було (*старий приклад, бачите, але зате справжній*). Був потяг єдиний, Харків – Київ – Харків, на ньому всі у відрядження їздили: з Харкова їхали до Києва, робили свої справи, і ввечері сідали в той самий потяг і поверталися. Плацкарт, два доцента сидять на бокових, і радість людського спілкування їх не вабить. Вони вже наспілкувалися протягом дня, просто сидять, і починається така драма (*я вже забув радянський ритуал посадки, але зараз спробую згадати*): тобто вони сидять двоє, і потім проходить провідниця, забирає квитки; отже чоловік і моя героїня (*знайома, яка мені це розповідає*), чоловік залишає квиток на столі і йде кудись там в туалет; в цей час підходить провідниця, і вона здає свій квиток, його квиток звичайно ж, що на столі лежить, і йде замовляти щось чи брати постіль; значить він в цей час, поки вона ходила, розгортає постіль, дістає матраци, застеляє; вона приносить комплекти білизни і, поки він займає чергу, вона стелить собі і йому; він її запрошує, вона проходить (*а все без слів, пантоміма*); вони лягають спати (*там опівночі навіщо говорити, все і так зрозуміло*), опівночі вони лягають спати; вранці поїзд приходить о 6:00 ранку – теж не вабить, адже всі дуже сонні; і вони проробляють це у зворотну сторону: закручує поки вона здає ліжко, він згортає матраци, засовує їх туди, і вони виходять. Вона каже, що я взагалі не звернула б увагу на цю історію, якби в купе не сиділа бабуся, стара-стара жінка, яка підійшла і сказала: *“Вибачте, одне питання, будь ласка?”*, – така дуже схвильована бабуся, – *“А скільки років ви разом?”*, – для цієї бабусі це ідеальна сім'я на її очах сталася, їй трапилося нарешті (*вона прожила довге життя, бабуся: війна, розруха...*) побачити щасливу пару, яка без слів – молодці. Вона горить, що я спочатку навіть не зрозуміла, про що вона запитує, вона каже: *“Ну так це взагалі приголомшливо, і душа в душу, душа в душу...”*.

Цей приклад я люблю, тому що це ідеальна демонстрація цієї першої моделі. У нас так рідко виходить (*на цьому рівні*), що коли ми це бачимо, що у людей зійшлися соціальні звички, коли впізнаванні маски (*ти – доцент і я – доцент, ти середніх років і я – що тут обговорювати*), ми щось починаємо робити і розуміємо один одного без слів, то зі сторони здається, що це *“душа в душу”*, але насправді ще нічого не почалося навіть, не те що там дружба – нічого, зовсім нічого. Ось це насправді жах людського життя, що ми так виснажені тим, що інститути не працюють, що ми мріємо, щоб тут як запрацювало все, як за-

працювало, щоб ми взагалі жили душа в душу в офісі, в бізнесі, на корпоративі особливо, щоб все було душа в душу, і в церкві звичайно нам дуже подобається, коли душа в душу, але може виходити цей "плацкарт". Ось важливо, що відбувається з людиною, яка говорить:

- Ну досить! Мені цього недостатньо від життя!
- А чого ти хочеш?
- Я хочу справжньої дружби! Мені недостатньо цієї роботи уявлень і зіставлень: відповідає мені ця людина або не відповідає - мені потрібен справжній друг!

2.2. ЗУСТРІЧ З ІНШИМ ЯК РОЗУМІННЯ І ПРИСУТНІСТЬ ІНШОГО

Ось коли я заходжу в цей простір дружби, то виникає другий ідеал спілкування, коли я говорю, що я не спілкуюся для уявлення, але я спілкуюся для розуміння - я хотів би, щоб мене розуміли. Звичайно ви набили руку в герменевтиці і знаєте, що це завдання герменевтики. Як казав один з хлопчиків: "Щастя - це коли тебе розуміють".

Що таке розуміння? Це коли я говорю, що ти мій друг, ми дуже різні, ти інший, і я не хотів би жити з образом, зі стереотипом, з маскою, я не хотів би - я хочу з тобою справжнім; але я хотів би навчитися з тобою щось разом робити. Як тільки виникає горизонт загального діяння, як тільки нам треба щось разом зробити, і ми дуже різні люди, але ми починаємо домовлятися. Нам важливо одне одного зрозуміти. Ось дуже важливо, що у герменевтики завжди є горизонт загального діяння, а якщо його немає, то нема про що говорити. Як тільки з'являється спільна справа, то у нас виникає герменевтична проблема розуміння, при тому що ми один одного не хочемо уявляти.

Ось дивіться, всі ці моделі працюють і щодо відносин людини і Бога. Чому ми сміємо Бога розуміти взагалі? Хто ми такі, щоб його розуміти? Тільки з однієї причини - тому що у нас з Ним спільна справа. Це Він хоче, щоб ми Його розуміли, тому що Він хотів би, щоб ми разом робили спільну спра-

ву. Якби цієї спільної справи не було, то не треба було б розуміти. Тобто не було б навіть цієї претензії дивної – розуміти Бога. Ми хочемо Його зрозуміти, тому що Він хоче, щоб Він був зрозумілий, тому і Слово Боже, тому все. Але ми часто забуваємо про цей горизонт справи, і ми говоримо, що вища мета людського життя – розуміння; ми хочемо зрозуміти Бога. Але це дуже самовпевнено – зрозуміти Бога. Ось тут виникає обмеженість герменевтики. В принципі велика частина богословської літератури – це герменевтика, особливо протестантської, тому що це завжди робота зі Словом Божим, а що ми ще робимо зі Словом Божим, як не розуміємо. Ми його розуміємо. І іноді навіть здається, що взагалі все богослов'я – це герменевтика. А що ще? Ось я хочу показати, що ще.

Ця ситуація, ось це третє *(поки не про Бога, а про людей)*. Напевно, ви знаєте людей після війни? *(раніше треба було говорити про афганців, а зараз, на жаль, це і наші друзі)* Людина, яка повернулася з війни, терзається дивним бажанням, з одного боку, вона хоче бути зрозумілою, і ось трагедія в тому, що він хоче бути зрозумілим, а його не розуміють, взагалі не розуміють, і він до всіх пристає: *“Зрозумій! Зрозумій! Зрозумій!”*, – але якщо ти йому скажеш: *“Я зрозумів...”*, – ти станеш ворогом з простої причини – він спитає: *“Як ти міг зрозуміти, якщо ти там не був?!”*. І це терор розуміння, коли людина хоче тебе втягнути в коло розуміння, щоб ти ходив герменевтичними колами, і, не дай бог, ти скажеш, що ти зрозумів... Що тоді? Як розірвати цей терор розуміння? Ситуація дуже проста і відома *(зараз приведу приклад)*, але вихід тільки один – сказати: *“Я не розумію і, можливо, ніколи не розумію, але я тебе люблю!”*. Тобто ось вихід із розуміння – це пропозиція чогось більшого, ніж зрозуміти. Що більше? Це коли я говорю, що я готовий тебе не розуміти, але я буду ... що я буду? *(Ось я тут використовую слово “близькість”)* ... я буду тим, хто розділяє з тобою життя *(розумію або не розумію – це інша розмова)*, я хочу бути близьким, ближнім.

Тут виникає категорія близькості, і це працює з Богом, тому що я Бога ніколи до кінця не розумію, я навіть не ставлю такого завдання, але це не означає, що я не хочу бути Його – тобто моя задача бути причетним Богу, знаючи, що я Його ніколи не розумію. Якщо парадоксально сформулювати, то це завдання дисциплінованого нерозуміння. З чим це пов'язано? Часто в житті ми один одного дуже швидко розуміємо *(я не знаю яка у вас швидкість, але у мене на п'ятірочку, взагалі пентіум)* – це велика проблема: ти бачиш людину, й поговорив з ним три хвилини, а тобі здається, що ти зрозумів, ну прямо зрозумів – це велика проблема не поспішати розуміти. Ба більше, ще гірше – постаратися все краще не розуміти. Що це означає? Лев Ісаакович Шестов *(був такий*

український філософ, київський) говорив, що люди часто зустрічаються, спілкуються між собою: поговорили, зрозуміли один одного і розійшлися – і обидва говорили про гончих псів, але один говорив про собак, а другий про сузір'я, а так, загалом, у них непогано вийшло поговорити про гончих псів. Ось ця модель (англійською називається "cross talks") переговорів, які здаються людям дуже успішними, але насправді вони навіть не почали говорити. Тобто ми швидко один одного розуміємо, і потрібен час, щоб зрозуміти наскільки непорівнянний наш досвід. Наприклад, зустрічаються дві жінки і розмовляють про виховання дитини, потім виявляється, що одна народжувала, інша – ніколи. В принципі, вони можуть спільно все, що хочеш зробити, вони можуть домовитися про справи, вчинки, як жити, але єдине, про що не домовляться – про те, що у них несумірний досвід, і не можна передати цей досвід – це твій досвід. І виявляється, що коли ми часто говоримо "по душам", то на початку нам здається, що ми схожі, у нас багато спільного, ми близькі люди, а згодом, чим більше і більше ми говоримо, тим більше ми розуміємо, наскільки у людини дивовижний досвід, абсолютно не мій, який я не можу зрозуміти, і чим далі я спілкуюся, тим більше я відкриваю ту несумірність.

З погляду герменевтики, наприклад, це поразка: ми ж хотіли один одного зрозуміти, а насправді ми все краще і краще один одного не розуміємо. Але що це означає в реальності? Ми не розуміємо все більше і більше, проте стаємо один одному ближче, тобто є зближення. Це те, що у нас відбувається у зустрічі з Богом. Є такі люди, які прочитали катехізис, і їм здається, що вони все зрозуміли, прямо все зрозуміли. Мені недавно хтось говорив, коли я читав лекцію з богослов'я:

- Щось ви дуже складно розповідаєте ... так складно не може бути ...
- Хлопці, я навіть ще не починав. Тобто вам не здається дивним те, що для вас Бог елементарніше, ніж елементарні частинки? Ну, сходіть на лекцію з фізики елементарних частинок, і заміряйте час через скільки секунд ви перестанете розуміти, про що вони говорять. Ну, просто перевірте.

Тобто елементарні частинки – це дуже складно, і ми розуміємо, що цим якісь фізики займаються, а людина, яка приходить на богословський діалог, він дратується тим, що він не розуміє, що надто складно. Хто сказав, що Бог – це просто? Що це за дивна надія зрозуміти Його за 10 хвилин проповіді або під час огляду катехізису? Але це загальна установка – це значить, що ми маємо справу не з живим Богом, а з ідеєю Бога. Наші ідеї вкрай примітивні, там нічого складного правда – можемо розповісти за три хвилини, але це означає,

що це не живий Бог. Що там розуміти? І в міру того, як я відкриваю за своїми ідеями живого Бога, то стає все складніше і складніше жити, але це не означає, що ми від Нього віддаляємося, навпаки – ми стаємо ближче, у нас з Ним стосунки стають інтимні.

Ось це як три точки привабливості, чому ми вступаємо у спілкування, і один з одним теж. Я, наприклад, кажу, що я хочу з Василем спілкуватися, тому що ми колеги, і нам потрібно один одного якось уявляти краще, тому потрібен корпоратив. У якийсь момент я говорю, що я не згоден – мені недостатньо, що Вася – це чужий, якого я повинен нейтралізувати. Мені потрібен він як друг. Тут виникає друг, добре, а тут виникає ближній. Коли ми просто спілкуємося в звичайному житті, то ми зазвичай йдемо в цьому напрямку (ближній): відкриваємо людину на вулиці – вона нам незрозуміла; ми починаємо спілкуватися – вона долає тривогу; ми починаємо її розуміти; якщо зрозуміли, то йдемо далі; починаємо її не розуміти і зближуємось. Христос цю схему перевертає (*і Левінас теж перевертає*), тому що християнство – це коли ти зустрічаєш іншого відразу як іншого, незалежно від того турбує він тебе чи не турбує; він для тебе не образ і не предмет розуміння – він для тебе інший, якого ти відразу зустрічаєш як гостя і царя чи царську дитину, – і це перевертання схеми. І треба зрозуміти звідки береться ця сила перевертання. Це не етичне завдання, це не те, що Христос пояснює як треба ставитися до людей добре, ввічливо, як до людей, – ні. Він перевертає наш природний хід, до якого ми не готові. Тобто ми починаємо спілкуватися, запитуємо: *“... з якої ви церкви? ... ага ... зрозуміло!”*, – і все, кінець історії. Тобто взагалі з людиною навіть не зустрівся, а ти вже все знаєш про нього. А ось з християнством, ми Христові, коли ми починаємо навпаки: ми починаємо зі справжньою зустріччю, а потім з'ясується, що це людина не просто не з твоєї церкви – навіть незручно говорити звідки вона взагалі – уявляєте, ви навіть встигли полюбити, взагалі у вас серйозні стосунки, а він кришнаїт, наприклад. Ось тут починається цікаво. Ось тут починається богослов'я, але воно починається потім, коли я починаю розуміти дорогу мені людину, і виявляється, що це проблема.

Тобто поки так.

І далі виходить така, дивіться, річ, що, коли ми говоримо про завдання зрозуміти іншого (*абсолютно інший – це Бог – взагалі ми сподіваємося Його зрозуміти*): він для нас завжди в цій зоні (*ближній*), але жах людського життя полягає в тому, що ми часто намагаємося з Ним будувати відносини тут (*чужий*), на-

віть не тут (*друг*), а тут (*чужий*) – це таке ставлення, коли ми себе убезпечуємо від Бога. Ми говоримо, що *“Господи, я роблю все як Ти просиш. Що відбувається? Чи можна якось зробити нормально: я роблю як Ти просиш, але живу як нормальні люди?”*. Тобто я намагаюся придумати таку концепцію богословську, яка подарує мені спокій: *“Ось я зараз як зрозумію, і Бог буде відповідати моїм проханням!”*, – тобто я намагаюся навіть Бога підпорядкувати на цьому рівні.

У К'еркегора є страшний-страшний приклад, і я його дуже люблю (*але він любить лякати*). Він каже, що богослови часто поводяться так: уявіть собі спочатку не богослова, а закоханого юнака, який отримує лист від дівчини (*вони не бачилися давно, і раптом приходить лист*). Що роблять закохані? Він його розкриває і починає жадібно читати: спочатку жадібно, потім поступово, потім все краще і краще, але спочатку він розриває і читає. Що робить богослов? Він отримує лист як цей юнак. Уявіть, що ви бачите юнака, який з листом обходиться так: він говорить: *“Я не повинен поспішати розкривати, тому що потрібно з'ясувати природу цього штамп, звідки прийшов лист, що за листоноша приніс. Давайте вивчимо історію паперу. А що це за клей? Чи варто ножом або все-таки...? Це давній звичай розкривати ножом або не давній? А штамп? Яке його походження?”*. І потім він розкриває, дуже не поспішаючи, – на це йде рік. Він каже: *“Я не можу читати лист, поки не вивчу історію цієї прекрасної абетки – це наша давня азбука – вивчімо букву “а”, букву “б”, проведімо семінар про письмо зліва направо”*, – і ти дивишся на нього, і розумієш, що здається, що ця людина робить все, щоб не читати роками. Він каже, що це нагадує біблеїстів, які приблизно так поводяться з Біблією: вони роблять все, щоб необережно не зрозуміти – раптом зрозумієш, що там написано, тоді доведеться ... раптом ...;)

Тобто в принципі закохана людина читає жадібно – бере і читає. Звичайно він там нічого не розуміє, але яка різниця – це лист від коханого – треба щось робити: не зрозумів, то читай уважніше, перечитай. Але це те, що роблять закохані люди: вони читають щоразу більше і уважніше.

Але К'еркегор говорить, що богослови читають навпаки: таке відчуття, що вони все роблять для того, щоб відтягнути цей момент розуміння. І це тому, що у нас богослов'я часто відбувається на цьому рівні. Ми побоюємося Бога, і ми хотіли б розуміти Його вірно, щоб якщо вріже, то ми добре знали за що, гарненько; щоб були експерти, які нам допомагають зрозуміти, за що саме Він нам врізав і так далі, коли це все побудовано на страху і оптимізації страху. Всім нам хотілося б, щоб наші страхи були оптимізовані. Ось для цього існує перше богослов'я – це не справжнє богослов'я – тоді виявляється, що це

насправді, як сказати, природне богослов'я (*не в тому сенсі, про який ми говоримо*), але природне, що характеризує будь-яку людину, коли вона три хвилини думає про Бога – всі люди думають про Бога щось – ось коли вони щось думають спонтанно, то зазвичай це якийсь теологумен, думка про Бога, яка закриває мене від Бога, допомагає захиститися. Потім, якщо я справжній богослов (*це означає, що мене цікавлять відносини з живим Богом*), то я роблю щось для критики своїх уявлень про Бога. Я повинен це робити, не тому що це хуліганство, анархізм, а тому що це сама природа віри – віра починається як критика уявлень про Бога. Чиїх? Моїх власних. Ну, зрозуміло, що я їх не сам придумав, а що це моя традиція, історія моєї культури, це підручники, але я повинен критикувати уявлення, щоб дати місце живому Богові. І тоді виникає перша задача богослов'я – це критика уявлення про Бога. Якщо ви запитаете людину на вулиці, які задачі богослов'я, то багато звичайно відразу не скажуть, але якщо він захоче відповісти, то часто люди говорять:

- Для того, щоб виробити правильне вчення про Бога.
- Що значить правильне?
- Таке, яке нас більше ніколи не турбуватиме...

Ну, ми домовилися з Богом, що ось це правильно і все! – це помилка. Тобто це помилка банального уявлення богослов'я. Справжнє богослов'я починається з критики. На користь чого? На користь герменевтичного богослов'я: коли я буду намагатися читати цей лист улюбленого. Виникає відразу багато питань: звідки ти знаєш, що він улюблений? як ти це відкрив? хто він взагалі? від кого цей лист? – маса питань, але без відповіді на них не виникає взагалі ця задача, коли горять: *“Читайте, читайте і самі все зрозумієте”*, – це дуже дивна задача (*це те, де православні посміхаються, коли зустрічають протестантів на вулиці*). Це саме в цій точці відбувається, тому що коли тобі кажуть: *“Слово Боже! (...) Слово Боже! (...) Слово Боже!”*, – то виникає єдине питання: *“З чого ви взяли, що воно Боже?”*. У цей момент навіть хочеться стати трошки атеїстом:

- Просто розкажи, чому ти особисто вирішив, що це Слово Боже?
- Мені сказала мама.
- Мені сказав мій пастор.
- Мені сказала моя традиція.
- Яка традиція? Яка традиція? Це або коханий, або некоханий. Як ти дізнався, що цей лист від коханого? Розповідай! ;)

Замість цього людина говорить:

- Треба просто читати.

- Ну, читай, читай...
- А може іншу книжку почитаємо?
- Не можна! Цю, тільки цю!
- Чому?

Це питання звичайно тут розташоване. Тобто звичайно вся герменевтика запускається: люди будуть читати століттями після того, коли ви зможете передати, що цей лист від коханого - будуть. Не треба їх буде переконувати читати. Головне, щоб вони зрозуміли, що цей лист їм - і тоді виникає герменевтика.

Але є і друга традиція - це книга Йова (*тут стоїть на кордоні як прикордонник*), тому що з Йовом ти розумієш, що ти щось розумів, розумів, а вся суть виявляється не в розумінні, а в присутності - якщо немає присутності, то тобі все одно.

У Пітера Кріфта є чудовий образ, який пояснює цей дивний діалог з Богом, коли Бог на жодне питання не відповів, а Йов задоволений (*що це взагалі за дурниці такі: запитання всі прекрасні мав Йов - на жодне не отримав відповідь, а задоволений*), і є такий образ: уявіть, що ви з кимось розлучилися надовго, теж з коханою, розлучилися надовго, і говорите з нею по телефону, говорите і говорите, і говорите, і звичайно ви говорите про різні цікаві речі: чи одягла вона шапку, що вона сьогодні їла, як справи, що там за погода - але насправді зрозуміло, що ви просто час відтягуєте - вам приємно її голос чути - яка тобі різниця, що вона там сьогодні їла, яка у неї шапка - насправді тобі просто важливе саме спілкування.

Ось в тобі є цей голод на іншу людину - ти йому ставиш тисячу питань: про шапку, про китів, про пристрій світобудови - насправді проблема в тому, що ти його не чуєш: ти в трубку кричиш і не зрозумієш - чи то вимкнули вже, чи то гроші закінчилися, чи то не радий тебе чути - не відповідає. І уявіть собі, що ви йому кричите в трубку, кричите в трубку, а він, замість того, щоб відповідати про шапку по телефону, заходить в кімнату - і все, вся історія. Ця дівчина, якій телефонували, вона просто заходить в кімнату, і вам вже не треба про шапку її питати. Вона ось, прийшла, і цієї присутності досить, щоб скасувати всю герменевтику. Усе. Прийшла. Вам вже нецікава її шапка з цього моменту. Це те, що відбувається в Йовом, говорить Пітер Кріфт, і я йому вірю. У цьому місці Йов виявляється великою книгою на кордоні, що вводить в богослов'я голод на присутність Бога, коли ніякого богослов'я недостатньо, щоб насититися.

Ось це, дивіться, це мені потрібна схема (*дуже банальна схема*) відносин мене і Іншого. Тобто, коли я розмірковую про спілкування – “богослов'я” і “спілкування” – я ще про Бога навіть не говорю, але у мене є вже якісь очікування, тобто люди ще не домовляючись, можуть по-різному чекати. Ось прийшла людина на лекцію про богослов'я спілкування, і що вона хоче почути? Якби ми про це не говорили, то хтось би чув так, хтось так, а хтось так. Ми вияснили, що можна по-різному розуміти, але бажано починати (*якщо ми говоримо про Бога*) звідси (*близній*) і рухатися сюди (*чужий*), але в житті ми зазвичай робимо навпаки. Це треба просто бачити, що є проблема.

2.3. ЗУСТРІЧ З ІНШИМ ЯК МИСТЕЦТВО ЛЮБИТИ

Справжній тезис, на якому мені хотілося б наполягати сьогодні, полягає ось у чому: коли я шукаю спілкування з Богом, наприклад, я хочу навчитися любові, адже Він каже: “... щоб ви любили один одного...”, – тобто він просить любити. Коли сучасна людина чує це прохання, а ми всі трохи активісти, ми говоримо: “Добре. Що робити?”. Виникає велике ленінське питання: сказали “любити!” – “що робити?”. І нам здається, що це і є християнство – якийсь особливий християнський спосіб робити всі діла. Ось тезис такий (*здається навпаки*), в тому, щоб помітити, що мистецтво любити не в тому, щоб робити, а в тому, щоб помітити, що ти любим, і відкрити для себе, прямо сьогодні відкрити, що ти любим. Тобто це ось штука, з якої ми почали. Якщо я не знаю в своєму житті цих відносин, то мені нема чого робити. Тобто ось це я хочу зробити, але не можу, як у Левінаса в концтаборі: ти повинен сприйняти іншу людину як Іншого. Спробуй! Якщо це твій вбивця, спробуй! Вони пробували. Але у кого виходило? Тільки у тих людей, які точно знали, що вони любимі, не вбивці – їм все одно.

Ось тут починається питання віри. Віра – це не переконаність, не просто сила волі, не просто готовність слідувати принципам, а це подяка за те, що

ти любим. І тоді вся ставка християнської етики, вся ставка християнського життя полягає в тому, щоб кожен день не втомлюватися дізнаватися, точно дізнаватися, на своєму досвіді, що ти любим.

Кілька богословів (*вибачте за неакуратність*): Бонгеффер, Бальтазар, Шмеман і не тільки вони – любили говорити, що християнство – це антирелігія. Знаєте цей аргумент? Що це означає? Тому що всі релігії вчать служити Богу – це правильно, але тільки християнство розповідає і вчить тому, як Бог служить людині – це, взагалі, думка, до якої не можна звикнути: ти не можеш навіть зрозуміти, що Він знайшов в цих двоногих без пір'я, чому Він не слонів любить, наприклад. Ну, тобто люди цим спантеличені повинні бути, вони повинні відкрити дивину цієї задачі – чому Бог їх любить, людство.

І звичайно наступний крок – коли виявляється, що не людство, а тебе особисто, і не просто тебе особисто, а через тебе це все відбувається: Голгофа, воскресіння – все це через тебе і таких як ти. Ось це велике відкриття, що виявляється в цьому світі існує така любов і таке служіння людині, яка не просто безумовна (*мало сказати, що вона безумовна*), але вона все перекидає, коли ми розуміємо наскільки Він любить і що це конкретно значить, що до смерті любить. Ми взагалі не знаємо про те, що Він є і можемо не знати, що Він є, а Він дійде до смерті за людину, яка не знає про Його існування. Коли людина це чує вперше і відкриває по-справжньому, дізнається, то не те, що серце калатає, але щось виникає у відповідь – дуже сильне. Ось це те, що виникає у відповідь можна назвати християнством (*воно слабке, але все-таки у відповідь*). Християнство починається з цієї точки: дивного виявлення і перекинутості цією любов'ю. І можна уявити собі історію християнства, як тільки це, історію цього дощу, коли виходить, що у християнстві є лише один метод – усіма можливими способами (*не києм, то палицею*) достукатися до людини і пояснити їй, що відбувається, і коли людина починає здогадуватися, що ти живи як живеш, але знай, що все це існує завдяки тому, що є ось така любов – не більше, не менше – дивись на хрест і пам'ятай. Це так красиво, що у людини виникає щось у відповідь. Тоді виявляється, що у богослов'я перше завдання – допомогти людині дізнатися присутність такої любові. Не етика, не доктрина церкви, не навчання, а перша точка повинна допомогти людині відповісти на питання, як в моєму житті я відкриваю, що така любов є – не взагалі, в принципі є, не у всесвіті є, а в твоєму житті, особисто в твоєму, знаєш ти її або не знаєш – і це ставка. Ось це і є впізнавання. Без нього все інше – це нісенітниця.

І тоді, що це за дисципліна богословська, яка допомагає дізнатися присутність такого Бога в твоєму житті: що служить, любить і милує – що це за дисципліна?

Бальтазар, великий католицький філософ (*Ганс Урс фон Бальтазар*), говорить, що це теоестетика. Чому? До чого тут естетика? Є тезис, що це не про прекрасне, а це про наші почуття, про те, як ми впізнаємо. Тобто перша властивість Бога – являтися нам так, щоб ми Його впізнали, щоб ми могли дізнатися, якими б ми не були: кам'яними, бездушними, тупими, які не туди дивляться – Він знаходить спосіб. Єдина користь від богослов'я (*якщо богослов'я це не вирішує, то все інше дурниця*) – воно повинне навчити людину бачити, чути, відчувати, вдихати присутність Божу – як хочеш треба добиватися, щоб це було.

І ця революція почала відбуватися в 20 столітті, але для мене це просто справжня революція. Не знаю, що ви знаєте про Бальтазара, і чи потрібно його тут представляти, але буквально на рівні анекдоту розповім, щоб ви зрозуміли, як все запущено, і підемо далі.

Тобто жив-був швейцарський аристократ Ганс Урс фон Бальтазар, який дуже любив музику, і вступив до університету, для того щоб вивчати філологію – людина, яка божественно знала музику і філологію. Після цього він вступає в орден єзуїтів, де здобуває орденську дуже гарну освіту в кращих єзуїтських школах. Закінчує. Йому пропонується вибрати: він або професор в Швейцарії, або капелан, умовно кажучи, в студентському середовищі, в університеті, де він буде організовувати християнські зустрічі. Він погоджується на друге, тому що дуже любив Моцарта. Отже погоджується на життя зі студентами і переїжджає в Базель. А там в цей час живе великий (*Швейцарія в 20 столітті все-таки велика тим, що вона породила двох найбільших богословів*) і старшого віку, на покоління старший, але великий, Карл Барт. Вони сходяться і дружать (*в ситуації, коли протестанти і католики не надто дружили, навіть в Швейцарії*), у них спільна основа – обидва люблять Моцарта, і вони разом за піаніно розігрують симфонії. Вони зустрічаються, Барт і Бальтазар, виникає дружба (але це окрема пісня – ви можете про це багато дізнатися). Що це означало для долі богослов'я двадцятого століття (*ця зустріч*)? Бальтазар великий богослов, який багато перекладає, багато книг видає, але все маленькі, і раптом після війни він наважується відповісти на закид, який в той час висів у повітрі, докір в тому, що він звичайно велика людина, але розкидається: статейки якісь там в газеті. Може він нормально побудувати богословську систему? І він починає писати. Він пише книгу під назвою *“Теологіка. Істина світу”*.

Написала людина філософський трактат абсолютно в дусі Гайдеггера: жодної цитати (*ну, є парочка цитат*), майже ніяких авторитетів – просто філософський трактат людина написала в дусі Гайдеггера. І раптом зрозумів, що так не можна, тому що все богослов'я світу, християнське, це філософія трактатів і логічних систем, що це не живе богослов'я. Це все чудово, що ми так думаємо – так влаштоване наше мислення про Бога, і треба зрозуміти, яке відношення це мислення про Бога має до нашої спраги Бога, до нашого реального спілкування з Ним. Він робить вражаючу абсолютно річ: він відступає дуже далеко, і він каже, що ми повинні почати заново, ми повинні згадати як Бог досягає нас, і пише сім величезних томів (*ось такої товщини*) під назвою “*Теоестетика. Слава Божа*”, де він розглядає всю священну історію: Старий Завіт, Новий Завіт і всю християнську двохтисячолітню історію (*католиків, протестантів – усіх найбільших богословів*), щоб показати, відповіді на питання, як Бог нас досягає (*зараз ми до цієї тези – як Бог нас досягає – повернемося*). Потім він каже, що його починають дорікати в одному, його починають дорікати в тому, що, окей, ми від науки повернулися до споглядання – це величезне завдання, тому що богослов'я, в той час всюди, у всіх церквах, відмовилося від естетики – всім почало здаватися, що справа не в естетиці – треба писати про справедливість, про істину, про загальне благо, і всі писали про свободу – ліберальне богослов'я чи неліберальне богослов'я – всі як змовилися почали писати некрасиво про негарне, ніби краса Божа – це просто додаток: Бог може бути гарним чи негарним – все це не має значення, – головне дістатися до істини Божої і справедливості Божої. І Бальтазар говорить, що ми втратили все, тому що Бог нас досягає через красу, ми втратили головну точку. І тому це величезний переворот, за яким потім всі пішли: і в протестантській церкві, в православ'ї звичайно, тому що ми весь час повторюємо одне і те ж, що у нас особливо красиво все (*не всі це розуміють, але у нас може бути все погано, але ж красиво; є люди у яких все добре, але дуже нудно – це протестанти, звичайно, – просто все негарно: ні шапок, ні суконь – нічого, але це питання естетики*). Але Бальтазар це перетворив просто в справжню драму: або ми розуміємо як Бог нас досягає, і тоді ми отримуємо богослов'я, або не розуміємо, і тоді немає сенсу про щось сперечатися.

Його почали всі дорікати і говорити: “*Але, добре, ви побудували споглядальне богослов'я, а робити тепер що? Нам же треба якось жити, діяти в цьому світі гріховному занедбаному. Робити що?*”. І він пише п'ять томів, теж величезних, п'ять томів того, що називає “*Теодрама*” – це був взагалі винос мозку, тобто до “*Теоестетики*” ніхто не був готовий, а до “*Теодрами*” – зовсім ніхто, тому що ніколи, ні до, ні після, ні один з богословів світу не залучав для богословствування теорію драматургії. До чого тут драматургія взагалі? Бальтазар говорить,

що ми часто, коли чуємо Слово Боже, наприклад, істину, то ми думаємо, що питання тільки в тому, визнати або не визнати, але насправді для людини важливо зрозуміти, в яких обставинах, в який час і момент ситуації він це визнав, тому що іноді ми істину визнаємо занадто пізно, ми говоримо, що, на жаль, але це занадто пізно – і це справжня драма, або людина щось визнала, але занадто рано і нічого не зрозуміла. Тобто виявляється, що дуже важлива ситуація і від кого ми це дізналися, визнали чи не визнали – ось це все є в теорії театру, тому що театр – це простір і місце, і час, це ще і ситуація, не тільки питання істинності, але і ситуація. І він каже, що Бог з нами і грає велику драму, драму спасіння, драму викуплення. Він не хоче просто нас взяти і спасти. Йому треба зробити так, щоб людина відкрила для себе цю драму, цю історію кохання, і вільна людина увійшла в цю історію. Він все робить, але не як чарівник – він грає якусь більш велику драму, і треба зрозуміти яку. Тобто Слово Боже вже сказано, але ще велике питання хто, як, коли його чує – і від цього залежить доля церкви, доля Його народу, і на це питання богослови ніби не хочуть відповідати. Вони вважають, що просто треба донести слово. Неправда, не просто донести, а потрібно створити спільноту, потрібно створити багато, що описується як драматичні елементи – так з'являється теодрама. І потім він каже, що коли ми розібралися з театром, і ось тепер ми можемо займатися теологією або тим, що коли виникають люди, що розділяють зустріч з Богом, вони повинні узгодити те, що вони поділяють, і теологіка виникає як згода.

Так виникла п'ятнадцятитомна велика богословська система (*Бальтазар ненавидів це слово "система" – він музикант був, тому він вважав, що краще говорити "симфонія", тому що це не логічна побудова, це не система в прямому сенсі, а це теми, які розвиваються, що описують драму всякої християнської душі в 20 столітті*).

І дивіться як гарно виходить, що ми починаємо богословствувати, починаючи з першого пункту: як ми можемо впізнати дії Бога в моєму житті, як саме я впізнаю Його.

Ми всі християни часто повторюємо, що все в нашому житті – ініціатива Бога, але справа не в тому, щоб це повторювати, а в тому, щоб це відкривати у своєму житті. Якщо я відкриваю, то тоді все змінюється, не відкриваю – не змінюється. І починається дивовижна річ.

2.4. ЗУСТРІЧ З ІНШИМ ТА ЯК МИ ВПІЗНАЄМО ІНШОГО

Дивіться, як ми дізнаємося? Як ми дізнаємося? Як говорити взагалі про це впізнавання? Взагалі яка існує мова? Я пропоную думати ось про що: що для мене Інший – це не той, на кого спрямоване моя дія (*це друге питання – важливе, але друге*), перше питання – Інший – це той, кого я впізнаю. Ми вже говорили, що я впізнаю обличчя. В принципі це категорія обличчя, а якщо ще точніше, у Левінаса є категорія “обличчя” – він цим великий, що придумав “обличчя” – і виходить така цікава річ (*я швидко напишу, а потім якщо будуть питання, то будемо уточнювати*), що коли ми говоримо про цей спосіб відносин з Богом: уявлення, образи, картинки – між мною і Іншим є уявлення, за якими я не бачу Іншого. І ось Христос пробивається – якщо у Нього це вдається, а у Нього це вдається – я переживаю епіфанію, богоприсутність. Що це означає з перспективи ока? Це означає, що з'являються образи, які ламають мої уявлення про Нього. Якщо образи закривають Іншого, то це називається грецькою “ідол”, а якщо навпаки – образи і моє богослов'я допомагають мені побачити Бога живого – це називається “ікона” грецькою. Це дуже любить Маріон, який використовує слова “ікона” і “ідол” не в мистецтвознавчому сенсі, а в філософському і богословському.

Що таке ідол? Ідол – це коли на Іншого я накидаю свої уявлення про нього і намагаюся, щоб Інший їм відповідав, використовуючи для цього владу, використовуючи якісь зовнішні способи – заганяю Іншого в моє уявлення про нього, караю, коли він не відповідає моїм уявленням про себе. Це так маленькі діти з мамами поводяться: вони намагаються її загнати в роль їжі ходячої. І поступово ці ідоли ламаються, ідоли руйнуються. Але образи можуть бути не тільки ідолами – вони можуть бути іконою. Ось якщо вдається критика. Тут виявляється, що коли ми говоримо про цю модель (*чужий*), то ми зазвичай говоримо про зір (*я напишу “око”, добре, поки “око”*), і тоді основна категорія (*поки не богословська, а філософська*) – це “ікона” і “ідол” (“ідол” не тому, що він язичницький, а тому, що він закриває від мене Іншого, він блокує, він хоче себе видавати за Бога). Далі, коли я заходжу в зону розуміння з Іншим, то це не робота бачення, а це робота слухання – робота слова: я чую слово і відповідаю на нього. Тому, до речі, все, що пов'язано зі Словом Божим дійсно тут починається.

У Ратцінгера є дуже хороший образ простий-простий (1968 рік). Він говорить про те, чим відрізняється філософія від богослов'я: філософія починається так, що я думаю, а потім знаходжу для цього слова, а богослов'я – це на почат-

ку я чую слово, а потім думаю. Трошки таке різкувате протиставлення, але цікаве, що допомагають нам зрозуміти природу богослов'я. Тобто богословствувати я починаю від слухання (ну, коли апостол Павло говорить, що *"віра від слухання"* – це туди само), тобто я чую Бога, я повинен Його почути, ми повинні дати людям Його почути. Інше питання, зрозуміють або не зрозуміють – почути повинні, але вони повинні почути це як Його слово, не наші слова про Нього, а Його слово, звернене до людини. І тому тут головне завдання – слухання. Зазвичай в науці її формулюють, коли говорять про слово (в філології), формулює як проблему мови і мови і мовлення (пара *"мова"* – *"мовлення"*). Швидко нагадаю: тобто ми, припустимо, говоримо *"українська мова"* – це значить, що є якісь правила мови, граматики, які незмінні незалежно від того, хто і як розмовляє українською. Всі люди особливі, але все ж, якщо ми будемо слухати їх мову як прибульці, то ми помітимо, що там є правила, які називаються *"граматика"*, і ми можемо сказати, що завдання *"вивчити мову"* – це значить встановити правила, які не змінюються від людини до людини. У якийсь момент філологи, лінгвісти кажуть: *"Добре, але в мові це не головне правило. Є ще людське мовлення – неповторне, у кожного своє. Вивчаймо не те, що повторюється, а навпаки неповторне"*. І виникає проблема мовлення – це проблема лінгвістики, але головне, що це пов'язано зі слуханням. Це (око) – з баченням, а це (вухо) – зі слуханням (це вухо). Що це таке? Рука. Дивіться, ось виявляється (я напишу *"рука"* зараз, поки *"рука"*, ну звичайно це не рука) бачення, слухання ... а що у нас інше взагалі ще? Тіло. Тобто тактильність, смак і запах – так звані *"малі почуття"*. Ви відкрийте будь-який підручник з анатомії, і вам скажуть, що більшість інформації (80%) ми дізнаємося (ну, хто на що вчився) за допомогою очей, через зір – це неправда, тому що важлива не тільки інформація, але і цінність інформації: через зір ми отримуємо дуже багато нісенітниць, а ось через вуха, наприклад, ми отримуємо набагато більш цінну інформацію (але реально це може бути 20%, але за цінністю це набагато важливіше, ніж те, що я бачу). Отже, це дуже відносне питання, що для нас цінніше: око чи вухо? Більш того, якщо ви візьмете Флоренського (а він умів запалювати) (я не знаю які у вас відносини з Флоренським, але це мій один з найулюбленіших богословів), то він в нотатках, похапцем десь на полях, написав коротку історію християнства в Європі, що *"Реформація проти католицизму – це бунт вуха проти ока"*. Подобається вам така версія? Ну, красиво. Різкувато, але красиво. Тому що ти бачиш культуру зору: все красиво, все для зору, храми, все блищить, ікони ... все-все-все... І в якийсь момент людина говорить: *"Досить! Я хочу чути, що мені говорять. Я не можу більше милуватися. Я хочу чути!"*, – і виникають голі стіни, порожня кімната – нічого для ока, нікуди очей покласти: *"Слухай. Сиди і слухай..."*, – і виникає Реформація. Красиве пояснення, але він

(він же Флоренський... пам'ятайте, що він православний?) говорить, що є третій канал – це тактильність. Тактильність – це те, за допомогою чого око і вухо (*це те, з приводу чого я завжди переживаю дистанцію: я бачу на відстані, чую на відстані*), а тактильність – це коли більше не залишилося відстані, це коли до тебе торкаються. І більш того, дивіться, проповідь Йоана Хрестителя, який говорить: *“Покайтеся, бо ...”*, – що бо? – *“... часи справдилися і наблизилось Царство Небесне”*. Англійською в якомусь перекладі (*я не пам'ятаю, наче, King James*) написано, що Царство Боже стало *at hand* (*на відстані витягнутої руки*). Це дуже дивна категорія *“наблизилось”*, воно не настало, Царство Небесне, а воно наблизилось. Що це означає? Що було раніше далі, а тепер стало ближче. Наскільки ближче? На скільки сантиметрів ближче? Що це взагалі за категорія? Як можна перевірити ближче – далі? Це не можна перевірити за допомогою зору. Це можна перевірити тільки рукою. Можете доторкнутися? Стало воно відчутне? Що значить на відстані руки? Якщо ти протягнеш руку, то відчуєш, а якщо не протягнеш – не відчуєш. Але вона стало близько – спробуй! Від тебе тепер залежить – протягни і візьми! Доторкнися! Воно стало близько.

Ось, категорія близькості – це не просто відстань в сантиметрах, це категорія того, що Бог став ближче, ніж ми думали. У Аверинцева є надзвичайний вірш, де він говорить, що *“коли б ми зрозуміли, як близько до нас Бог, то ми...”* (*Що взагалі робить людина, коли розуміє, що Бог близький? Стає на коліна, поклоняється, кланяється.*), – і він каже, – *“... але Бог до нас так близько, що коли ми побачимо, що він близько, то нам не буде де схилити коліна”*, – нам просто ніде буде це зробити, адже він буде набагато ближче. Ось цей образ незручності – що ти б з радістю схилив, але немає де – тобто ця близькість нестерпною може бути. Але Бог, коли нас захоплює, Він близько. Що це означає *“близький”*? Нам треба розробити мову цієї близькості – не візуальну, не аудіальну. А яку? Є тактильна мова. Тактильний мова – це коли ми говоримо про рани і дотики: нас ранять чи торкаються – це два різні способи. Ми говоримо, наприклад, про думки *“пронизлива думка”* – вона нас пронизує, прямо зачіпає за живе, чіпає – зворушлива. Це все ось ці метафори тактильності: рани і дотики. І у Левінаса з'являється дуже дивне міркування ... (*тут “рани” і “дотики”*) і, дивіться, ось це все можна викласти без богослов'я. Це все ви знайдете в сучасній теорії мистецтва, літератури, скульптури. Все це є вже. Все це написано вже. У будь-якому підручнику буде сказано, що головна проблема мистецтва – це відстань між іконою й ідолом. Будь-яка проблема літератури – це проблема мови і мовлення. Будь-яка проблема тактильних речей: скульптури, архітектури – це гра *“близько – далеко”* – дистанція, простір, дотики. Коли починається богослов'я? Коли нам стає важливо, що це не ми виходимо назустріч

Іншому, а Інший – до нас. І тоді, щоб це описати, ми повинні ввести третє поняття в усі ці три речі. Ось так. Ми зараз сюди напишемо три слова, які приносять собою богослов'я в сучасний світ, в сучасне розуміння культури. Християнам ось цього ряду мало. За допомогою цих слів вони найголовніше не можуть сказати. Їм потрібні інші слова. Що це за слова?

Перш ніж говорити про ці слова, я хочу сказати, що ось це, якщо дуже грубо, християнство – спосіб дивитися на світ, християнський, означає ось що (*звичайно ми знаємо цю банальну фразу про те, що європейська цивілізація – це синтез античного і юдейського начал, але якби ви уявляли собі різницю цих начал, по-справжньому уявляли: у вас були заняття з філософії Платона, з античної філософії – якщо ви встигли оцінити різницю цих начал, то ви розумієте, що це не можна синтезувати; тобто античне бачення світу і юдейське, біблійне, – піди і спробуй синтезувати; це в підручнику легко написати “синтез”, але як це можна синтезувати?*) християнство це не просто суміш цих двох начал, як уявляли якісь богослови, із слабкими нервами, типу Гарнака, що *“це просто суміш: іноді грецька, іноді юдейська проступає – треба просто стежити за тим, щоб грецького було поменше, щоб була справжня юдейська”* – нібито це горох і пшоно, і треба просто стежити, щоб вони були в пропорціях.

Насправді, християнство – це реальний синтез цих двох речей, можливий тому, що в світ прийшов Христос. Коли Він приходить, то щоб описати Його прихід, цю близькість, ми потребуємо тактильної мови. Чому? Ось ці всі Його штучки, коли Він приходить для того, щоб пояснити, що Він воскрес: в рану треба пальці вкласти. Взагалі як передати цю драму розп'яття без тактильності, без болячок, без ран, без тілесності? Він же втілюється. Це мова плоті. Ось християнство з'являється як мова плоті – таке дивне уявлення реальності, коли ми починаємо з цієї мови, щоб зрозуміти вухо й око, а в традиційних культурах око і вухо домінують: то очам занадто багато реклами і всі починають слухати музику, то музики багато і всі починають дивитися картинки – око і вухо змагаються, але завжди вони подавлені тут. Однак, коли ми наближаємося до таємниці християнства, то вся таємниця християнства в тому, що Бог набагато ближче, ніж шкіра. Він близький. І коли ми починаємо про це говорити, то ми починаємо використовувати цю мову мимоволі. Ми говоримо про рани, про уразливість, відкритість – всі тактильні слова.

2.5. ІНШИЙ ЯК ТОЙ, ЩО ДОСЯГАЄ ІНШОГО

Три слова нам треба написати, які допомагають нам зрозуміти, як нас Бог досягає. Перше слово – це *“погляд”*. Погляд – це і не ікона, і не ідол. Погляд – це присутність візуальна, ні, вибачте, тактильна. Жижек якось сказав таку річ, що зрештою у філософії 20 століття вийшла така проблема, що говорили весь час про людину: людина, суб'єкт, інший – а потім виявилось, що головне питання філософії (*завдяки Лакану для нього виявилось*) полягає в тому, що людина – це така тварина, поведінка якої сильно змінюється в залежності від того, знає вона чи не знає, що на неї дивляться. Тобто я можу не знати, хто я, що я за людина, але чомусь ти живеш-живеш, насвистуєш, і потім в якийсь момент помічаєш, що на тебе дивиться кішка. Ну, дивиться, то дивиться. Які проблеми взагалі? Але наша поведінка змінюється.

Ось виявляється в нашому мозку ця нейрофізіологія, божественна нейрофізіологія. Ми так влаштовані, що коли на нас дивляться, то ми міняємо поведінку. Якщо на нас дивляться з насильством, від нас чогось хочуть і заганяють нас в рамки, то ми бунтуємо. Бувають погляди, які дивляться на нас занадто дрібно. Бувають погляди з великою надією, наприклад, те, як дивиться мама на дитину: вона не просто на неї дивиться, але вона дивиться з надією, що щось вийде, і жодній мамі не хотілося б, щоб її дитина тридцять років залишалася такою, як є, – це страшно, хоча вона хороша, красива, добре пахне, мила, але все одно не хочеться, щоб вона такою була тридцять років, хотілося б, щоб виросла. Тобто я дивлюся – в погляді є надія на те, що ця людина набагато більше, ніж вона є. Це погляд, який говорить: *“Хай стається!”*. Погляд Христа – це як у мами, тільки набагато більше.

Я вже як Вуді Аллен. У Вуді Аллена є визначення смерті – таке цікаве. Одна людина іншу запитує:

- Слухай, що таке смерть?
- Ти у сусідки суп пробував?
- Ну, пробував...
- Так ось, смерть – це ще гірше.

Таке визначення.

Ось важливо, що коли ми говоримо про погляди, спрямовані на нас, то це цілий спектр. А поглядів, які нас заганяють у вузькі рамки, і ми бунтуємо, кажучи: *“Ну-ну, подивимося ...”*, – або, наприклад, людина дивиться на тебе і

каже: *“Ну, ти як завжди”*, – він наче тебе оцінює весь час, порівнює з тим, що він про тебе знав раніше. Це погляд випробування, а є погляд надії і погляд вибачення. І ось на іншому кінці спектру є погляд, в крайній позиції, погляд, якого ми всі потребуємо – це погляд Отця на нас. Отець не дає цьому блудному сину нічого сказати – він біжить і обіймає. Тобто це взагалі історія погляду і наближення – зняття дистанції. Цьому блудному сину хочеться багато сказати – він не дає. Тобто взагалі вся історія їхніх стосунків – це історія ось цієї драми поглядів, погляду, і ми потребуємо цього погляду. Ось коли ми говоримо про присутність, то це може бути ситуація, коли Інший торкається нас поглядом – дивиться з надією і прощенням. Проблема викуплення виходить звичайно з проблеми потреби в прощенні.

(І трохи пізніше все-таки)

Що тут? Тут ще погляд і обличчя, але якби ми читали Данте, то з'явилася б ще й посмішка, але зараз не хочеться довго пояснювати про посмішку. Головне поняття – обличчя. Хоча я повинен один приклад навести *(теж для мене вже парадигматичний, але краще ніж Жижек)*. Значить, є такий проект фонду Спілберга, пов'язаний зі *“Списком Шиндлера”*. Він зняв фільм, і йому почали надсилати листи і розповідати історії як було з їх родиною. Спілберг був абсолютно приголомшений цими історіями Голокосту. Спочатку він хотів робити продовження фільму, але потім зрозумів, що це все нереально, тому що історій набагато більше, ніж сил. І він створив фонд, який працює у всьому світі і збирає живі свідчення. І фонд почав працювати в Україні. Одна моя знайома стала в цьому фонді працювати інтерв'юером. Важливо зрозуміти рівень завдання. Їх кілька років готували брати інтерв'ю. Це моя знайома, доктор філософських наук, професор, інвалід зору *(тобто людина майже сліпа)*, яка в дорослому віці вирішила стати інтерв'юером фонду Спілберга. Стала. Отримала диплом. І знаменита тим, що вона збрала мало не рекордну кількість інтерв'ю. Робиться це так: вам дають адресу; ви приїжджаєте до людей, які постраждали, хто вижив у Голокості; ви записуєте інтерв'ю; оператор і ще хтось, потім це все розшифровують; інші люди документують і відвозять в Америку в архів. Цих інтерв'ю тисячі. В Україні величезна кількість *(не буду брехати ... не знаю рекордне число чи ні, але близько)*. Ось така робота. І вона записала дуже приголомшливу історію, яка прямо тягне на романи. І вона про них часто розповідала на лекціях.

Коли ми подружилися, то одного разу вона щось на моїй лекції сиділа і слухала, слухала *(ми разом працювали)*, і вона горить: *“Саш, знаєш, ми*

ж в Харкові знаходимося. Я тобі розповім харківську історію. Вона не для публікації, вона взагалі ніяка, але тобі сподобається. Це, здається, історія для тебе...". І вона каже: *"Мене відправили до Харкова. Записую адресу – жінка, яка вижила в Голокост. Я приїжджаю. Отже, жінка літня, у якої все погано: бідна, зруйноване життя і так далі. Я починаю записувати (ну, познайомилися і таке інше):*

– Яка у вас історія?

Вона говорить:

– Ну, у мене історія Голокосту, якщо чесно, дуже коротка. Мені було мало років (*ну, ще зовсім до п'яти*), і коли німці прийшли, то вони просто замкнули нас у будинку. Мама якимось чином здогадалася – повернула мене в мокрі ганчірки і засунула в льох. Вони підпалили будинок. Всі згоріли. І вся історія Голокосту – це те, що я досі не можу чути запах смаженого м'яса. Ось і вся історія. Кінець. Крапка."

Вона каже: *"В принципі можна було згортатися і йти, тому що все записали".*

Але оскільки дві жінки розмовляють, то просто почалася розмова. І це моя знайома, Тетяна, вона запитує цю жінку:

– Зачекайте, але у вас є якісь бажання?

– Так, одне бажання – швидше померти. У мене було там кілька чоловіків і все погано скінчилося, всі померли. З дітьми погано. Все це життя безглузде: пенсії, не пенсії, хвороби. Що тут хорошого? Одне справжнє бажання є – померти швидше."

Вони продовжували розмовляти далі, і вона каже:

– Але все-таки якісь справжні бажання у вас є?

Вона говорить:

– Ну, незручно... Є звичайно, але просто навіть незручно формулювати, тому що це на межі казочок: ви уявляєте, в цьому всесвіті мене любила одна людина за все моє довге життя – це була моя мама. Я пам'ятаю. Але! Я не пам'ятаю навіть її обличчя. Уявіть, який жах! Тобто якщо я вам скажу, що я хотіла б побачити обличчя своєї мами, то що зміниться? Немає фотографії – нічого. Не пам'ятаю. Ось так і живемо...

Вони продовжували розмову далі, і вона каже:

– Але ви ж були п'ять років все-таки, щось повинні пам'ятати. У вас же були свята – щось хороше в житті до цієї події?

– Було звичайно... як у всіх вдома свята ...

– Ну, які свята?

– Усе було.

– Добре. А якісь речі радісні ви пам'ятаєте?

Через якийсь час говорить:

- Ну звичайно! Наприклад, мама мені зробила подарунок: зв'язала сама черевички білі і подарувала мені на день народження.

Вона говорить:

- Ну, як подарувала? Ось ви пам'ятаєте як ви прокинулися? Пам'ятаєте?

Вона говорить:

- Я все пам'ятаю! Ось про це день я все пам'ятаю - як вона мені на день народження подарувала білі черевички.

- Добре, білі черевички. А як ви їх побачили вперше? Ну, біля ліжка стояли, подаруночок? Загорнуті десь?

Вона говорить:

- Ну, ні. Просто вона посадила мене на стільчик, стала на коліна (*вона сама в'язала, і тому вона вирішила приміряти*), взяла ногу, натягала черевик і запитала - перевіряла підходить чи не підходить.

У цей момент вона замовкає. Мовчить. Раптом каже:

- Господи, бачу обличчя!

Тобто ось в якийсь момент вона все це уявляла (*коліна там - все*) і згадала обличчя."

І потім вони подружилися. Вона її завжди згадувала, що "*завдяки вашому інтерв'ю, я згадала обличчя матері*".

Я, коли почув цю історію, зрозумів взагалі навіщо працюють історики - взагалі навіщо все це. Тобто, з одного боку, історія наука марна: ви п'ять років вчитеся, вивчаєте як включати мікрофон, як записувати, як працювати з документами в архівах, а потім в якийсь один прекрасний день ось весь ваш професіоналізм як в історії з Еммаусом: ви пізнаєте, пізнаєте, пізнаєте, і потім бац - і ви дізналися, і допомогли іншій людині дізнатися. Я це називаю уособлення історії. Тобто історія - це анонімна дурниця, в якій, якщо нам пощастить, ми згадаємо обличчя (*якщо пощастить в сенсі, що буде диво*).

І ось те, що християнство привносить у всесвітню історію, це не історія, не час, не просто сенс. Християнство приносить в історію обличчя. До цього це народи там щось. Таємниця християнства - це таємниця знайденого обличчя. І ось ця історія - це питання про те, наскільки обличчя багато значить. З одного боку, це таємнича річ, тому це таємниця цієї жінки: згадала, як ніби ви навіть не до чого - це чудо, як Христос дозволив себе упізнати тим, що дав хліб. Ось щось подібне відбувається - впізнавання. Але ми повинні багато попрацювати, ми повинні бути в чомусь дуже наполегливими, щоб історія проявила обличчя. Це виявляється дуже по-різному. Коли вбили мучеників (*недавно в Єгипті, вже кілька років назад*), мене вражало, що весь час всі ЗМІ писа-

ли там 119 чоловік убили, конкретне число людей вказувалося. І я приїхав на християнську зустріч в Італії, була розмова про те, що значить по-християнськи сприймати цю подію, і тоді мене це вразило абсолютно, що серед християн теж гуляло це число, ну там 122, точне число вбитих, і в жодній газеті не було, це зрозуміло, ну і серед християн не було, списку імен для молитви і поминання – ніби нас затягують в анонімність. Ось весь світ вчить анонімності. Християнство – це якесь зусилля уособлення, і це таємниця обличчя звичайно. Тому слово “обличчя” тут важливо: з ним пов’язане “ликование” і з ним пов’язане справжнє обличчя. І ось ця категорія обличчя і погляду – це те, що не зводиться до ікони і образу, це щось християнське дуже, з мовою і мовленням.

Як інший мене досягає? Не тому, що він говорить важливі слова, не тому, що він говорить по-своєму, він мене досягає голосом, тому що голосом мене торкаються. Тут є дві категорії. Перша – голос. Жартівливий приклад. Сергій Довлатов колись написав: буває говориш з жінкою, наводиш їй аргументи, щось доводиш, а їй тембр голосу твого неприємний, і вже все, можеш не доводити нічого – все, кінець, комунікація закінчилася.

Але, дивіться, тут є ще одне дуже важливе поняття з голосом – це ім’я. Це дуже “маріонівська” тема, ім’я. Ключова історія для мене, євангельська, це звичайно Марія Магдалина, другий раз прийшла до гробу, яка підходить і плаче, плаче – втратила Христа, втратила вічність, вона знає, що Він воскрес, але не для неї – і плаче. Садівника, який з нею говорить, вона не дізнається, вона не дізнається – це та сама ситуація. В який момент Марія Магдалина впізнає Христа? У той момент, коли Він її кличе на ім’я “Марія”. Це звичайно загадкова річ, і багато богословів існує, які це по-різному тлумачать, дуже по-різному, але мені подобається така інтерпретація, вибачте, що ім’я наше – це пуста річ, тобто неважливо, що ім’я означає, ім’я – це просто спрямованість до тебе особисто, це те, на що ти відгукуєшся. Можна кричати там: “Гей, ви, чоловік!”, – там формулювати, – “... чоловік в чорному, з портфелем”, – і так далі, але це все не годиться. Коли тобі кричать: “Саша”, – ти не знаєш ще, хто це, але ти повертаєшся. У слові “Саша” немає інформації (*Саш знає скільки*), але ти все одно повертаєшся. Тобто ім’я – це такий сигнал, який всередині порожній, він нічого не означає, нічого не означає, але він повертає до відносин, в ньому є сила розгортання до відносин. І ось виходить так, що хтось говорив, що як мама з балкона (*знаєте, всі мами, вони ж мінімалістки*), мама виходить на балкон (*я не знаю, але напевно у всіх так було звичайно*), але не на балкон, виходить мама, а у тебе тільки почалося життя, ти тільки нарешті зро-

зумів навіть ти вийшов погуляти, через 2-3 години після того, як ти це зробив, тобто ти нарешті почав розуміти, і тільки почалася нормальна "жара", в цей час з'являється на балконі хтось і каже: "Саша", - все, можна навіть не пояснювати, що "Саша", вже зрозуміло, що пора, занадто пізно, що життя закінчилось - все відразу, і ти починаєш: "Можна ще трішечки?", - ти розумієш, що це останні подихи, і йдеш. Тобто, що вона сказала? Вона сказала "Саша" певним голосом.

Що найстрашніше навпаки в життя матері? Теж зрозуміло: що в якийсь момент вона займається і чує, що дитина затихла в сусідній кімнаті, і це чекай біди, а їй туди йти, а вона не може туди піти - у неї справи. Що робить кожна мати на землі? Вона кричить: "Саша!". Чомусь дитина, яка це чує, величезна ймовірність того, що він перестане це робити. Тобто вона тобі ще нічого не сказала, взагалі нічого, але ти якось зрозумів.

От цікаво, що цей голос, інтонація і ім'я працюють. І хтось із богословів говорив, що ось ця ситуація з Христом - це ситуація дуже особиста: коли вона чує слово "Марія", але таким голосом, такою інтонацією її ніхто не кликав, крім Христа, і в цей момент вона впізнає Його. Тобто впізнавання відбувається через дотик голосу - так її ніхто не кликав, крім Нього, і вона розуміє, що Він не для всіх воскрес, не просто для всесвіту, а для неї, і кличе її, вона чує. І митрополит Антоній одного разу в проповіді говорив (*дуже красиво він говорив*), що з кожним з нас має відбутися те, що відбувається з Марією: поки ми не почуємо, що Христос мене кличе на ім'я, мене, і я чую, що це ще краще ніж мама - ось якщо всього цього зі мною не сталося, взагалі ще нічого не почалося, то не сталося воскресіння, тому що з цього моменту починається воскресіння - коли я чую голос і ім'я. Це точка.

2.6. ВІДКРИТТЯ ІНШОГО ЧЕРЕЗ ДОТИК

І, нарешті, рани і дотик, і щось третє зараз з'явиться. Левінас використовує слово "ласка" ("*caress*" англійською "ласка"). Що це за дивне філософське поняття?

Ви уявіть, що це в філософському трактаті, де дуже складні феноменологічні поняття: екзистенція, існування, буття – але раптом розділ *“Ласка”*. Що він має на увазі? Уявіть собі, що ви їдете десь, і один і той самий жест, який на вас спрямовують різні люди: одна людина десь в автобусі починає вас гладити по голові, поправити волосся, але це дивно – це майже, напевно, нікому не сподобається; потім ви відносите цю голову перукарю, він робить з вами те саме і вам все одно – це не дивно – він професіонал, нічого особистого, він займається вашими волоссям; потім ви зустрічаєте людину, яка вас любить, вона робить те саме, і ви просто не можете витримати, вам здається, що це найніжніший взагалі жест на землі – а це один і той самий жест, один і той самий. Що відбувається? Жест один і той самий, але ставлення інше. Це означає, що люди навчилися один з одним проробляти такі маніпуляції з тілом, які ми прочитуємо не як з тілом, а як з нашою душею. Це до питання про руку. Гайдеггер одного разу сказав, що *“людина відрізняється від мавпи однієї єдиною річчю: що людина – це тварина, яка навчилася не тільки рукою брати, а дуже багато речей робити розімкнутою, розкритою долонею”*. Ми дійсно дуже багато робимо: вітаємо один одного, обіймаємо. І ось всі жести, які людина робить розімкнутою долонею – це людські жести. І Левінас каже, що коли ми гладимо людину, і вона це розуміє не як звернення до тіла, а як звернення до душі, і розуміє, що він любим, то це означає відкриття іншого через дотик. В одних випадках один і той самий жест – це насильство, в інших випадках – це відкриття Іншого і прояв ніжності.

Якийсь я приклад забув хороший? Що ж я забув? А, мій улюблений жест! Це я в коридорах люблю спостерігати, коли колеги працюють в офісі одному. Значить, є такий жест, коли одна людина до іншої підходить і починає на ній щось поправляти. Зазвичай це жінки. Ось, значить, підходить одна жінка до іншої, наприклад, і починає на ній поправляти комірець, щось поправляє. Тобто в принципі справа не в цій штуці: якби там дійсно був бардак, вона б сказала: *“Піди, поправся. Там щось у тебе стирчить”*, – ні. Тобто тобі розправляють щось на одязі і при цьому з тобою говорять про те, що треба документи віднести в бухгалтерію, залишилося дві години до закриття. В цей час з тобою роблять якісь операції з поверхнею. Що роблять? Я кілька разів бачив, коли жінки це роблять чоловікам, і потім я сказав, що чоловіки так ніколи не роблять, і був осоромлений, негайно. Мені сказали:

- Як не роблять? Роблять!
- Що роблять? Який жест?

І сказали:

- Поправляють один одному краватки.

Я зрозумів. Оскільки у мене немає краватки, я позбавлений цього щастя, ось цієї чоловічої ласки. Позбавлений чоловічої ласки. Дивіться, з нами тільки одна людина, яка не позбавлена. Дивіться, чому це важливий, гарний філософський значимий жест? Це була маленька реклама краваток. Але, дивіться, чому цей жест важливий? Тому що, коли людина апелює до твоєї поверхні, він тобі каже: *"Я не хочу лізти тобі в душу. Я тільки по поверхні (ці довідки, папірці), але, пам'ятай, я звертаюся до тебе, я не бездушний, я, по-перше, твій друг – не просто бюрократ – друг, а передаю це ввічливо, щоб не лізти в душу, але звертаюся до душі. Ось це цікавий спосіб маніпуляції з тілом. Маніпуляція, до речі, грецькою тапіа – це рука, тобто це все, що ми робимо руками, уявляєте, маніпуляція – це непогано, тобто бувають дуже хороші маніпуляції, хороші дотики. От цікаво, що Левінас, коли розкриває тему Іншого, виникає ця тема. І в християнстві це важливо, дотик, вся метафора обіймів. Це не потрібно розповідати, як в Біблії важливо, яка рука не повинна знати, що робить інша, як потрібно обніматися – ну, все там написано: що жорстока людина відштовхує двома руками, а хороша людина однією відштовхує, інший обіймає, тому що одна рука справедливості, а друга милості. Тобто для Біблії ця мова жестів, рук, дуже насичена. Для людини зі сторони це все якийсь танець. Наприклад, *"Пісня над піснями"*, якщо ви пам'ятаєте, то там навіть розказано як закохані повинні лежати: обов'язково на ліву руку лягає голова іншого, і правою потрібно обіймати – навпаки не треба. Взагалі, що за педантизм? Хіба мені важливо, якою рукою і як обіймати? Важливо, важливо, тому що це мова близьості, і так нас досягає Бог. Ось ці три можливості, модуси, вводить богослов'я.*

Дивіться, чому це важливо? Для сучасної людини щодня – це зустріч з реальністю, але сама реальність сприймається як виклик, як те, від чого я повинен захиститися, оптимізувати, передбачити, збалансувати, гармонізувати. Тобто реальність – це виклик, від якого я повинен захиститися. Проблема в тому, що якщо я тільки захищаюсь, я втрачаю все, тому що я втрачаю інших. Якщо ми християни, ми розуміємо, що я знаю себе тільки в тому випадку, якщо я зустрічаю Іншого, якщо немає цієї зустрічі – я про себе так нічого і не дізнаюся, я можу так добре захиститися від інших, так збалансувати реальність, що я більше так ніколи і не дізнаюся хто я. Цей стан називається комфорт. І тоді людина починає хотіти уразливості, хотіти бути відкритим до світу таким чином, щоб Інший його досяг, уразив: поглядом, любов'ю, об-

личчям, голосом, дотиком – пройняв. Це прохання ураження, це очікування такої реальності, яка приходить в наше життя не як виклик, а як заклик. Це такого роду вторгнення в наше життя, від якого мені не хочеться захищатися, на яке мені хочеться відповідати. Для сучасної людини це винос мозку, тому що здається, що від всього треба захиститися про всяк випадок, бо я самотній мандрівник, герой, я повинен так побудувати світ навколо себе, щоб ні від кого не залежати, щоб бути добре захищеним, таким індивідуумом, у якого все передбачено. Це називається *self-made man* (людина, що самостверджується), у якого все в порядку, він все передбачив, все захистив з усіх боків, тільки одна проблема – Іншому немає звідки взятися, тому що я добре захищений. І в цей момент людина просить про уразливість, чекає уразливості, просить про рану, щоб цей Інший прийшов – це месіанська молитва “Прийди”. Якщо Бог не прийде, ми так можемо добре себе захистити, що ми більше ніколи не зрозуміємо, хто ми такі, ми ніколи не зможемо відкрити своє справжнє обличчя. Ось це розуміння, що своє обличчя я відкриваю тільки у зустрічі з Іншим, що приходить, а насправді з Богом, що приходить, – це те, що відкриває молитву “Господи, прийди!” або “Господи, помилуй!": “Прийди і відкрий мені мене!”, – це ключовий момент, який означає, що таке вторгнення реальності, яка не виклик, а заклик, греки називали красою (краса грецької мови в тому, що грецькою краса і виклик – це одне і те саме, слова одного кореня, два слова одного кореня – це дуже красиво, це виклик, від якого я не хочу захищатися, тому що перед лицем цього виклику я нарешті дихаю, я нарешті живий, вільний, люблячий, і знаю хто я. Тобто Бог приходить в наше життя як краса, що вторгається, від якої я не хотів би захиститися. І ця точка, початок теоестетики.

Ось ця лекція була про естетику, сподіваюся ви помітили, що ось це ось способи думати про красу, думати не просто як про щось гарне або абсолютно красиве, а про справжню красу, яка вторгається в моє життя, позбавляє мене спокою, але робить мене живим. Бог приходить в наше життя як така краса, через це вікно краси. Якщо я захищений і в реальності я не бачу нічого гарного, то це проблема, тому що Богу немає через що приходити, ми занадто добре забарикадувалися.

І ось я місяць тому в Оксфорді побачив нарешті цю картину, про яку я дуже мріяв (зараз вона по *facebook* гуляє чомусь), це картина Ханта прерафаелітів “Христос, що стоїть біля дверей” (може бути ви пам’ятайте, ось така картина: Христос, який з ліхтарем, дивиться на глядача і рукою Він стукає: “Ось Я стою під дверима та стукаю”), але там є нюанс – немає ручки на дверях – ручка зсередини. Тобто

Христос може скільки хочеш стукати, але відкрити двері Він не може, вона закрита. Тільки людина зсередини може відкрити двері без ручки. А другий нюанс, що там бур'яном все поросло – ці двері давно ніхто не відкривав. Тобто наша справа єдина – перед цією картиною ти розумієш, яка найголовніша задача людського життя – не щось всередині будинку там клопотати і будувати, а двері відкрити.

Тобто, ось, теоестетика починається з того, що стверджує, що будь-яке богослов'я – це дуже просто – це зробити все мислиме і немислиме, щоб дізнатися присутність Бога в своєму житті як краси. Коли у нас це вдається, коли нам це вдається, починається наступна історія – історія драми і викуплення.

ЛЕКЦІЯ 3.

ПОВЕРНЕННЯ ОПОВІДАЧА

3.1. ФУНКЦІЯ МЕТАФОРИ ДЛЯ БОГОСЛОВ'Я

У чому мій задум? Тобто в православному богослов'ї є ця лінія осмислення зустрічі як справжнього початку богоспівкування, і багато богословів це розвивали: аскетичне, літургійне, антропологічне - всяке, але для мене було важливо почути перекличку, відповідність між сучасними богословськими завданнями. Я думаю, що це загальна наша задача - не тільки православна чи протестантська, чи католицька - загальна християнська задача. Цих задач, по-перше, це лінія богослов'я спілкування, а, по-друге, з богословською пропозицією Бальтазара, з його побудовою теоестетики, теодрами, теології. Ось те, що ми робили до обіду, це теоестетика була, тобто яким чином ми можемо помислити дію Бога, спрямовану на мене, красу Божу або славу Божу, як ми впізнаємо Бога у своєму житті. Вас могло збентежити, що там дуже багато говориться про зір, вухо, дотики і інше, важливо зрозуміти, що це метафори. Метафори чого? Метафори зустрічі. Ба більше, коли богослови мають справу з метафорами, їм стає іноді ніяково, а багатьом соромно. Наприклад, Юрій Павлович Чорноморець може вас звинувачувати в тому, що у вас занадто багато метафор. У мене їх так багато, що я не знаю як він взагалі витримав, але я свідомий метафорист. Я хочу зробити маленьку передмову:

ми часто сприймаємо богослов'я як комплекс ідей: вчення, ідея, догмат, ще щось – те, що ми відкриваємо для себе розумом. Нам здається, що наука – це щось про розум. Насправді звичайно є якась ідея, але є і те, що б'є у серце. Проблема не в тому, що богослов'я – для серця, а в тому, як встановити зв'язок між серцем і розумом. Це проблема. Я не знаю хто це сказав, але мені досі подобається, і лінки перевірити в інтернеті, тому що здається, що навіть не важливо, хто це сказав, це просто правда, тому що сучасні люди в пошуках чогось справжнього здатні відправлятися у дуже далекі подорожі – за край світу, в інші країни – іноді, не розуміючи, що найважча і найдовша подорож – це подорож на відстані 30 сантиметрів між розумом і серцем, і це чомусь дається найважче. Ось коли ми говоримо про богослов'я, то важливо, що мислення, яке встановлює зв'язок між розумом і серцем, це метафоричне мислення. Сила метафори саме в цьому. Зазвичай метафору сприймають як риторичний прийом: можна сказати щось прямо, а доводиться прикрашати, на проповіді, наводити якісь красиві приклади, тобто ми дуже часто сприймаємо метафору як зовнішній риторичний прийом. Насправді метафора пізнавальна. У метафори є своя функція, і для богослов'я, для християнства, для Біблії функція дуже нетривіальна, тому що метафора – це ідея, яка здатна достукатися до серця, це те, що забезпечує зв'язок між розумом і серцем. Я повинен приклади привести. Може, нам допоможе. Просто приклад один, дуже простий, дещо безглуздий, належить поетесі Вірі Павловій. Приклад такий, що ми всі знаємо, що для давніх греків душа, вона як ластівка, говорили давні греки, ластівка – це символ душі, але ця метафора мертва, і не зрозуміло до чого тут ластівки. Чому, наприклад, не горобець, не голуб, не сокіл, не орел, не шуліка? Чому саме ластівка? Якщо ми захочемо запитати греків, то це проблема, тому що вони вже померли. Доведеться читати давньогрецькі тексти, а там щось не ясно написано. І от Віра Павлова каже, що вона в якийсь момент цю метафору раптом зрозуміла і відкрила для себе не тоді, коли вона читала давньогрецькі тексти, а тоді, коли вона читала орнітологічний довідник. Тобто ти читаєш не про душу людську, а про ластівок. І раптом в якийсь момент вона прочитала, що ластівки – такі птахи (*берегові ластівки*), які, коли сідають на асфальт, вмирають, тому що вони не можуть злетіти – вони загинули; якщо вони сіли на рівну землю – загинули. Тому для того, щоб жити, їм потрібно мати гніздо на якійсь висоті. Вони, коли починають летіти, повинні спочатку падати, щоб стати на крило, і, коли довго-довго літають, то головне завдання в житті ластівки вибрати висоту, на яку ти можеш сісти, щоб бути живою. І ось вона каже, що коли я це все читала, я раптом зрозуміла, що давно це вже не про ластівок, а про людську душу: що людська душа так влаштована, що місце її має бути вибране так,

що спочатку падаючи вона починає летіти, вона втрачає якусь звичну опору і стикається з відкриттям того, що взагалі є повітря і крила, а потім в польоті вона повинна вирішити на яку висоту сідає, тому що якщо вона не вирішила – померла. І ось вона каже, що коли це прочитала, то зрозуміла, що це не про ластівку, а про душу. Зазвичай так метафори повертають собі життя.

Я цього літа дізнався, і така красива метафора, що коли я це слухав, а це була лекція про візантійські тканини (лектор – Юля Матвеева). Була лекція Матвеевої про візантійські тканини, слухайте, сиджу і слухаю про тканини. Навіщо мені ці тканини? Слухаю, слухаю і слухаю, і раптом вона починає таку красиву історію розповідати, що моя сусідка по столу, вона каже: *“Ось я бачу по ваших очах, що ви тепер на всіх лекціях це будете розповідати. Я вас прошу про одне – попереджайте кожен раз, що це не ви придумали, а що це Юля Матвеева вам розповіла”*. Ось з того часу завжди акуратно розповідаю, що Юля Матвеева на лекції розповіла таку річ, що в коптських тканинах, християнських, знаходили образ незрозумілий мертвий образ, сюжет називається *“Зайчик, що лає виноград”*. (Серед мистецтвознавців цей сюжет так називається), тобто там виноградна лоза – великодній символ церкви, а посередині заєць. Причому тут заєць? Взагалі людину ховають, а там якийсь *“Ну, постривай!”*. Якось дивно. І у всіх культурах заєць – це боягузлива тварина. А як він потрапив на великодні тканини? Немає ніякої література. Ми не можемо відновити символіку. І вона каже: *“Ну, завжди це загадково. Ніхто з мистецтвознавців пояснити цього не міг”*. А вона допомагала дочки готуватися до якихось занять і читала книгу по зоопсихології про поведінку тварин (не є християнином взагалі) Бернарда Гржимек. Ось вона читала Гржимек про поведінку зайців і виявила такий дивний факт – Гржимек пише: *“Зайці винахідливі до спасіння”* – нічого собі формулювання. Що це означає? Виявляється, всі тварини, коли їм страшно, на них нападають, вони або втікають від страху, або б'ються, і тільки зайці розумнішають. Ось така біохімія у них. Їм щось б'є голову, і вони розумнішають. Що це означає конкретно? Заєць, який відчуває, що його переслідує собака або вовк, йому треба тікати, він починає бігти по снігу і по трошки завертає, щоб собака не зрозуміла, що він завертає, і дає таке величезне коло полем, і в якийсь момент, якщо він молодець, він добігає до своїх власних слідів стає слідом і стрибає в сторону, і собака якийсь час повинна бігати по колу, щоб втратити зайця. Якщо собака розумна і її не провів заєць, а собака зрозуміла, що він кудись відскочив, і починає його далі переслідувати, то зайці поводяться так: вони підпускають собаку дуже близько до себе навмисно і в якийсь момент роблять стрибок перекидки (*сальто-мортале*). Собака відчуває, що вона втратила зайця і того вже більше немає. Знову, якщо вона нав-

чена, вона повертається, і заєць, коли розуміє, що вже діватися нікуди, починає робити зовсім незбагненну річ – він починає танцювати, махати вухами як у мультику, просто як смішний заєць, і собака на все це дивиться і розуміє, що він божевільний, хворий заєць, тобто нормальні зайці так себе вести не повинні – це не можна їсти, цим можна милуватися, але їсти не можна – і тому вона розуміє, що їй вже щось не хочеться заячини, і він врятований. Але якщо вона зовсім навчена, якщо вона і так не хотіла їсти, а гнала зайця на мисливця, то заєць бачить мисливця і робить абсолютно приголомшливу річ – стрибає йому на руки, мисливцю. Уявляєте, ви стоїте вночі з рушницею, і раптом якась тварюка з темряви вам на руки стрибає. У цей момент у зайця великі шанси врятуватися – у нього є якийсь час втекти. І вона каже, що я все це читаю і в якийсь момент нарешті розумію, що зайці дійсно розумнішають в ситуації небезпеки. Це головна формула християнського життя: коли ти в ситуації небезпеки, то треба рятуватися, все-таки не треба бути дурнем, треба рятуватися. І в житті інших завдань немає, крім завдання спасіння. Ось так відкрилася їй великодня символіка коптських тканин.

Метафор у нас як ви бачите багато, у мене на лекціях. Це не тому, що я люблю веселити і розповідати веселі історії (це теж), але ще тому, що мені потрібні метафори, тому що коли люди вчать філософію, у них в якийсь момент складається таке відчуття, що вони зробили надзвичайний подвиг: вони такі складні ідеї засвоїли, що взагалі вони точно повинні нагороду отримати за це знушення – бо здається, що це дуже важко, просто голова болить, але це означає, що філософія не спрацювала, тобто була, але не спрацювала, тому що спрацьовує філософія, вона проникає так, що її звідти потім важко витягти, вона проникає метафорами. Філософам здається, що у них немає метафор, але насправді вся філософія побудована на так званих абсолютних метафорах. Це придумав Ганс Блюменберг, і називається ця філософія “метафорологія”. Цей чоловік стверджував, що протиставлення ідей і метафор помилкове, що насправді в філософії і в богослов'ї працюють абсолютні метафори. Що це таке? Чим вони відрізняються від просто метафор? Відносні метафори – це риторичні прикраси, коли я можу так сказати, а можу інакше, можу щось намалювати красиво, щоб захопити, розчулити. Але абсолютні метафори, наприклад, істина і краса, як ми собі уявляємо, що таке істина? Виявляється, в європейській культурі є дві метафори істини, всього дві: одна – істина, як світло, щось оптичне, що просвічує, наприклад, світло істини, і друга – це відбиток, відбиток в глині, відбиток на піску слідів, – ось дві метафори істини. Нічого спільного між світлом і відбитком немає, але різні люди, коли говорять слово “істина” по-різному її собі уявляють. Це дуже важливо,

тому що істина – це не поняття, а метафора. І в різних християнських культурах можуть працювати різні метафори одного і того ж.

Мій улюблений приклад такий: в Африці звичайні люди про все барабаняють, про все, тобто ось ти прокинувся – барабаниш, що ти прокинувся, ти сідаєш їсти – барабаниш, що ти їси, йдеш на роботу – барабаниш всьому селу, що ти йдеш на роботу.

В принципі не дуже розумно, тому що злодіїв там немає. Коротше кажучи, коли село прокидається, стоїть барабанний бій над селом, як хмара просто, і село чує життя. Африка працює, як єдина інтернет-мережа до інтернету, тому що передавали сигнали за допомогою барабанного бою. І місіонери виявили такий дивний феномен, що поширюються сигнали: ось ще не доїхав до села, а вже всі знають, що ти їдеш. І оскільки повітрям барабанний бій може віднести, то вони повторюють один і той самий сигнал багато разів, тому що, як кажуть соціологи, є тільки дві роботи на землі, де треба багато повторювати: робота священика і авіадиспетчера – бо якщо тебе неправильно почули, то буде смерть. І ось там, де це дійсно так, треба весь час одне і те ж повторювати, щоб про всяк випадок хоч разок ти почув. Ось тому в Африці народжуються дуже дивні пісні, коли повторюється одна і та сама структура, але тобі хочуть сказати одне. І місіонери це вивчали – головні книги написані місіонерами.

І що ви думаєте, в одній країні є собор, у якому єпископ проповідує посередині храму, немає ікон, католицький храм, ікон немає, але стоїть величезний барабан, який ніколи не барабанить, просто посеред храму стоїть величезний барабан, і єпископ читає, але він вимовляє проповідь, він говорить: *“Ось, дивіться, коли село живе і барабаняють, і весь наш континент барабанить, то це ж не какофонія, кожен розповідає про своє життя, але це не зливається в хаос, тому що якщо ми хочемо знати, наприклад, як Петрович там поживає, то ти просто прислуховуєшся в ту сторону, але він тобі б'є, що сідає обідати, все нормально, тобто і так всі все знають, і немає хаоса, а є якийсь світовий барабанний дріб. Чому немає хаоса? Тому що всі барабани налаштовані на відповідь одному єдиному головному барабану (є барабан – це сам Христос, є той, хто барабанить – Бог-Отець і звук, який до нас доносить цей бій – це Святий Дух)”. І от скажіть, що це не ікона?! Все дуже зрозуміло за умови, якщо ти живеш серед цього барабанного бою, і ти кожен день знаєш наскільки це все проникливо. Ось якщо все це твоє життя на цьому побудоване, то ти чуєш таку проповідь і вперше, може бути, починаєш відкривати, що таке Свята Трійця в досвіді, але у нас немає цього*

досвіду барабанного бою, тільки дуже мікроскопічний, коли ви необережно своїй дитині купили барабан і самі не зрозуміли навіщо ви це зробили, а через п'ять хвилин вже пізно розуміти, вже страшно відбувається. І метафора у нас не працює, а в Африці працює.

Тепер я збираюся переміститися у теодраму, і перш ніж це розповідати, що я хотів сказати, що, дивіться, навіть саме мислення, яке ми пов'язуємо з розумом, розум і його діяльність, самі поняття теж є метафорами. Раніше думали, що діло таке: є поняття, прикрашені, як тортик трояндочками, метафорами. Блюменберг перевернув концепцію. Він сказав, що є абсолютні поняття: Бог, істина, краса, які завжди метафоричні – ніяких інших способів розповісти про це людською мовою немає. Але єдине завдання розповісти так, щоб для людини це було привабливо, щоб відкрилася краса. І, дивіться, саме мислення ми розуміємо метафорично. Що це означає? Що таке мислення ніхто не знає до кінця. Якщо ви запитаете стародавнього грека, що таке мислення, то він скаже, що це умогляд. Тобто Платон уявляє мислення як зір (коли з'являється слово "як", це вже пахне метафорою, бо метафора це зближення далекого). Я не знаю, що таке мислення, але Платон мені каже, що мислення подібне до зору: коли я починаю бачити невидимі речі (*невидимі речі – це ідеї*). Був французький філософ Жиль Дельоз, який вважав, що все вчення Платона можна викласти коротко: можна сказати, що Платон – це такий поет, який навчився словом "ідея" (*в перекладі означає те, що видно*) називати штуки, які ніхто ніколи не бачив – це головна поетична революція Платона. Він почав так використовувати слово "ейдос" (*те, що видно*). А хто бачив? Платона, коли питали чи бачив він ейдоси, то він говорив: "Звичайно! Ось орган бачення – це розум". І коли Діоген Синопський (*перший панк на землі*) говорив йому, що "я бачив коня, а ідею коня не бачив", він говорив: "Ну, у тебе просто немає органу для розуміння", – так він елегантно нагадував йому, що він ідіот – просто немає розуму і все, вся проблема. Тобто не те, що немає ідеї – немає розуму. І це платонізм, це Греція.

Що відбувається в Біблії? Дивіться, це очевидно, мислення як зір досі в нашій мові є звичайно. Математики кажуть: "Звідси з очевидністю витікає...", – ніякими очима нічого не видно з того, що математикам очевидно, але це метафора зору працює. І в юдейській культурі або в культурі Старого Завіту це по-іншому. У Біблії дійсно працює метафора слухання, мислення як слухання: я чую слово, я чую, що до мене доноситься, і розум – це той, хто чує. Третя метафора – це метафора тактильна – мислення як дотик або відповідь на вражаюче: коли Бог діє, Він мене вражає, Він мене торкає. Що значить

“мене”? Не тіло Він торкає, Він розум торкає. Він дивовижний, вражаюче дивовижний. Він дивує. І мислення як реакція на вражаюче – це третя можливість. Тобто сам розум ми вводимо в наше мислення як метафору (*візуальну, аудіальну, тактильну*).

Останнє, що я хотів би сказати, що це допомагає зрозуміти всі наші розмови і суперечки про віртуальну реальність. З простої причини, тому що є багато людей, які страшно переживають щодо цієї теми. Мені здається, що переживати особливо поки немає чому, тому що вдалося оцифрувати, тобто звести до нулів і одиниць, тільки два органи почуттів: зір і слух. Це дуже цікаво, що головні канали сприйняття реальності оцифровані, зір і слух, і ніяк не піддаються оцифровці тактильні, які нам здавалися неважливими, але ось ця зустріч з реальністю, справжньою реальністю, відбувається в зоні тактильного, коли до нас торкаються, ранять, пронизують, уражають і так далі, так далі. Тобто ми опинилися в дуже цікавому світі, коли все справжнє: реальність і зустріч з Богом – відбувається цією мовою. Тобто століттями розвивалася християнська культура як культура образу, культура слова, але зараз християнство досягає серце ось тут (тактильність), а потім звідси воно переходить до голосу і до образу.

Тобто зі Словом Божим, між іншим, теж саме відбувається: воно на початку ранить, потім розумію і потім уявляю – і не навпаки. Тобто ось це насправді зовсім дивна точка, тому що вона відкриває герменевтику біблійного читання. Чому я починаю читати Писання? Тому що мене ранив Бог? Як він тебе поранив? Розкажи. І тоді людина у відповідь на подію починає розповідати розповідь, і стає свідком.

3.2. ФУНКЦІЯ СВІДКА-ОПОВІДАЧА ТА БОГОСЛОВ'Я ТІЛЕСНОСТІ

Головний герой сучасної культури – не тільки християнської, а взагалі культури – це свідок, людина, яка не переказує свої фантазії (*мало кого зараз цікавить фантазія, всіх цікавить те, що ти пережив: “З тобою це правда було? Розкажи!”*).

І коли людина перетворює рану, точку (*коли мене пронизало щось раптом: присутність, здивування*), і розповідає іншим, то вона перетворює це у розповідь, у якої є початок, кінець, розвиток, і ми всі є людьми, які зібрані разом розповідями, ми всі в одній кімнаті, бо ми один одному розповідали якісь історії про те, як нас вразив, присутній в нашому житті, Господь, і тоді нам цікаво один одного слухати: *“А як це з тобою було? Розкажи. Як це вийшло?”*, – і це функція свідцтва – людина свідчить.

Дивіться, для модерністської культури, культури початку двадцятого століття, культури утопії, головний герой – автор, людина, яка конструює новий проект, здійснює будівництво, має бачення як треба будувати і так далі, бере робить і активно діє, будує. Так з'являються утопії. Його змінює постмодерністський герой – людина, яка вже розуміє, що ось цей ось активізм не завжди хороший: іноді люди починають застосовувати, з абсолютно благих міркувань, такі надзусилля, які закінчуються просто пеклом. З'являється постмодерністський герой, який говорить, що бути таким активістом – це не тільки помилково, але ще й підло: не можна після двадцятого століття вірити в утопії, тому що всі утопії сталися, і величезні жертви – потрібно знайти якийсь інший шлях. І з'являється іронічний герой, який тримає дистанцію від будь-якої утопії, і дистанція стає програмою. З'являється постмодерністський герой або постмодерністський читач – людина, яка бере текст, наївно читає текст, він його захоплює, і він знаходить там сто тисяч і одну інтерпретацію – в цьому проявляється моя свобода читацька, і з'являється цей герой-інтерпретатор, де власне інтерпретація – це ніби радість участі в житті: ти береш священне Писання, читаєш і так подивився, і так, і ось так, і тобі здається, що ось ця сама гра смислів, відтінків, блимання, що це і є переживання зустрічі зі Словом Божим.

І нарешті з'являється третій персонаж, який зараз приходить на зміну автору і читачеві (*про нього моя лекція ось ця частина остання, вона про свідка*). Тобто те, що для церкви ми називаємо свідок, для світу: для засобів масової інформації, для журналістики – називається оповідач. Оповідач – це людина, яка може передати розповіддю вогонь подиву. Коли з нами щось трапляється, перше, що ми робимо – ми втрачаємо дар мови, у нас мова переривається, ми не хочемо нічого говорити, але потім, коли нас питають: *“А що там з тобою було?”*, – я хочу розділити з кимось те, що зі мною сталося, хочу розділити. Але треба розділяти обережно, тому що, якщо я почну говорити тією ж мовою, якою я говорив до цього, я втрачу цінність події: я переживаю якусь новизну, а починаю говорити так, ніби це вже мільйон разів було. І так народжуєть-

ся поезія як завдання розповісти про неповторне, розповісти про диво, яке сталося з тобою, знайти в мові можливості це передати. Так стають важливі свідки, оповідачі.

Сучасна культура, культура присутності, а не культура значення, на сцену виводить оповідача. Християнство – це, зрештою, це знаєте те, що дивує не християн (не знаю часто ви з християнами, але я кожен день – це моя робота, і тому у мене польові дослідження). Коли люди по-справжньому дивуються християнству? Поки ти говориш: *“Христос воскрес!”*, – добре, буває ... Це ваша історія. Коли ти говориш про Різдво – нічого страшного ... теж не чули про це. Тобто все це культурні коди для атеїста. Те, що дійсно дивує, коли говориш, що християнство – це традиція, яка народжується з пристрасті до втілення, це традиція захисту тіла, тому що всі готові вірити в якісь ідеї, але тільки християнам цього мало – для них важливе втілення, тому що їх Бог, Він не побажав (*ми не знаємо до кінця чому*) нам передати вчення і крапка, що не побажав нам подарувати книгу і крапка, але Він чомусь вирішив стати немовлям, Йому було дуже важливо втілитися і стати ось таким як ми: беззахисним, слабким, що вимагає дорослого ставлення до Себе, щоб хтось Його захищав. Це дивовижно. Це те, що ми до кінця не зрозуміємо, але з цього моменту, з Різдва або Благовіщення (*з цього моменту, коли Він з'явився*), християни точно знають, що найбільша таємниця це не всесвіт, а це таємниця втілення Бога. Оскільки це таємниця втілення, то все тілесне для християн багато значить. З цього моменту тіло – це не просто тіло. Тіло – це завжди знак присутності Бога. Недостатньо померти і потрапити в Царство Небесне, важливо воскреснути. Для сучасних людей здається, що це нонсенс, тому що всі звикли вважати, що всі люди в світі, вони за тіла, і тільки християни за якусь душу, як ніби для них тіло нічого не означає, для християн. І коли виявляється все навпаки, що сучасне, наприклад, язичництво – це коли ти сидиш в цифровій реальності, коли тобі не важливо є це насправді чи ні, ти просто бачиш. Тобі кажуть:

- Але це мало!
- Чому мало?
- Тому що потрібна плоть, потрібне втілення.

Без цього втілення ми втрачаємо найголовніше. І це захист. Захист втілення – це християнство.

Ось для сучасних людей це просто якийсь страшний переворот. Але, принаймні, це дуже важлива тема. Дійсно те, що змінює, перекидає все, змушує все християнство заново переглядати для сучасної людини. Тому що для лю-

дини на вулиці християнство – це коли тобі тіло неважливо – рятуй душу! забудь про це тіло! це такий транзит... – не ідол, а ікона. Тобто саме тіло – (*тобто ця пара виникає*) це не просто ідол або ікона, це ще й погляд.

Насправді я дуже люблю сучасні дослідження з нейрофізіології – зараз з мозком відбуваються великі речі. Виявляється, ледова частка діяльності мозку, яка обслуговує візуальність – те як мозок дивиться на реальність – більшу кількість програм побудовано на впізнаванні обличчя. Чомусь людині важливо не просто бачити картинку, а розуміти де погляд, що на нього дивляться. Ось, якщо в калюжі води плаває дві консервні банки, то людині здається, що на неї дивляться – мозок так зчитує цю реальність – а потім ти розумієш, що не дивляться, що це банки. Але величезна кількість роботи людської неросистеми витрачається на те, щоб розрізнити погляд.

Посмішка теж дуже багато значить. Я все ж таки зрозумів, що без посмішки не вийде. У нашій культурі ми святкуємо день народження. Що це за свято? Ну, з'явився ти на світ – це свято твоєї мами, що вона впоралася. Але це не день народження особистості. Це завжди дуже складно. Але коли ми знаємо, що наша особистість існує? Тобто вона може раніше існує, але коли я знаю, що вона існує? Вона існує у дивовижний день, між другим і третім місяцем існування на землі – мами не записують цю дату – можливо найдорогоцінніший день нашого життя, але ми не пам'ятаємо, тому що наша культура не вчить нас це пам'ятати – це для нас нічого не значущий день. Це день, до якого мама тобі після народження весь час посміхається, кожен день, посміхається, посміхається, посміхається – ти нічого не розумієш – ти хочеш їсти, і тебе годують, годують, тобто до якогось віку для тебе мама – це агрегат для годівлі, який чомусь від тебе відокремився, і незрозуміло. І в один прекрасний день ти розумієш, що ось це на її інтерфейсі, ця смужка, це не просто картинка на тілі, а це посмішка – це мама, невидима мама, посміхається тобі, і моя відповідь дуже проста – коли я починаю розуміти, що це не просто м'язи, а посмішка, звернена до мене, – я посміхаюся у відповідь. І всі батьки знають, що в житті дитини один з найпрекрасніших днів, коли він якось борсається, борсається і раптом посміхнувся у відповідь. Якщо немає цього моменту, він не перестає – це день народження особистості, тому що я відкриваю в собі щось у відповідь, коли я здогадався, що на мене спрямований погляд або посмішка.

І Бальтазар завжди відповідав на питання про те, як народжується віра – це ж загадково, коли дитина починає вірити в Бога. Уявіть, що це один і той самий день. Тобто нам до якогось моменту здається, що цей всесвіт – просто картин-

ка хаосна, але в якийсь момент ти починаєш розуміти, що це все посміхається тобі, і коли ти посміхаєшся у відповідь, то з цього дня твоя особистість відкривається як віруюча. У цьому є якийсь досвід віри. Чому? Тому що це доказ небаченого. До цього ти бачиш тіло, а потім ти бачиш невидиму маму всередині тіла, яка досягає тебе посмішкою. Тому посмішка - це якась дуже велика метафора народження віри. Важливо пам'ятати, що посмішка, але не сміх (*але сьогодні не про це лекція*).

У Честертонна є приголомшливе есе, називається *"Три типи людей"*. Ви не любите Честертонна як проповідника? У нього є есе *"Три типи людей"*. Він каже, що на землі всі люди діляться на три групи: прості люди (*по суті це і є люди, хороші люди*) і, є два інших типи, поети та інтелектуали. Інтелектуали - це просто нестерпні люди, це страшні люди, які ведуть себе так: ось проста людина щось переживає, але не може сказати; з'являється інтелектуал, який говорить, що все навпаки; проста людина розгублена: *"Як це навпаки?"*, - він горить: *"Іди вчися - зрозумієш!"*, - і проста людина починає мучитися: *"Як це так? Може інтелектуали праві? Може дійсно все навпаки?"*. І він каже, що є ще поети. Поети, вони відчують як прості люди, так само, але коли проста людина переживає щось неповторне в своєму житті, унікальну подію, у всесвіті ніколи так не було, і раптом каже: *"Я тебе люблю!"*, - але це якось слабенько, тому що *"я тебе люблю"* всі говорили мільйон років - це якось недостатньо для унікальності події - ти ж вперше це робиш у всесвіті, і просто *"я тебе люблю"*. І раптом людина, яка хоче сказати щось про любов унікальне, читає вірші поета і бачить, що ця людина відчуває те саме, що і ти: *"О, точно!"*, - і вивчиш напам'ять, тому що поет знайшов слова для твого досвіду.

Ось богослов'я сучасне, скажімо, для мене, воно цінне тим, що воно не повинно людям давати відповіді, воно повинно давати це почуття, що твої питання почуті: хтось якимось дивним чином дізнався твоє запитання, зміг сформулювати і ти кажеш: *"Ось це! Ось від цього я хворію. Це саме моє запитання, те що ви говорите..."*, - це перемога богослов'я. Тобто богослов артикулює питання, відповіді дає не богослов, відповіді дає сам Бог, але Він дає тільки на поставлені запитання відповіді, на не поставлені Він чомусь не відповідає. Тому богослов'я цінно. Богослов допомагає як поет людині сформулювати те, що для нього питання перед Богом.

Чому важливо сформулювати перед Богом питання? Тому що нам іноді здається (*коли ми вивчаємо філософію*), що питання бувають правильні і неправильні, справжні і несправжні, а вони ще бувають адекватні і неадекватні.

Наприклад, уявіть собі сцену, що ми, припустимо, на обіді були і комусь знадобилася б сіль. Нормальна людина йде і питає у офіціанта: *“У вас сіль є?”*. Уявіть, що просто на столі сусідньому стоїть сіль, і людина її бере. Уявіть собі, що хтось із нас стає посеред залу на коліна і починає голосно молитися і говорити: *“Господи, Ти обіцяв, що коли тебе попросять, то Ти відповіси негайно. Дай сіль!”*, – усі люди навколо з жалості до тебе принесуть багато солі, і ти отримаєш відповідь. Тобто не можна сказати, що це прохання неадекватне. Бог же дозволяв про все просити. Ось відповідь – тобі дали сіль. Але це неадекватно. Чому? Тому що ми часто просимо... неадекватне – це коли ти просиш Бога замість того, щоб попросити у людей, але найсмішніше, що ми так часто робимо і навпаки: ми просимо людей про те, про що треба просити Бога – це така сама дурість як із сіллю. Ми думаємо, що богослов – це такий спеціальний хлопчик для биття, якого можна просити про те, на що ніхто на землі відповісти не може, крім Бога, і ми говоримо: *“Ну, відповідай!”*, – а він не знає, він такий самий, як ти – це не його завдання, це неадекватно – тут такі запитання, на які відповісти може тільки Бог. Це головна проблема атеїста, бо запитання є, але відповідати нікому, і він раптом розуміє, що людей питати марно – вони не знають відповіді, вони такі самі, як і він. І ти починаєш вмирати від запитання, тому що немає того, хто на нього може відповісти. А Бог відповідає, але тільки треба для цього Його відкрити. І ось в цей момент, тоді питають: *“А навіщо богослови, якщо я всі запитання можу Богу поставити?”*. Проблема в тому, що ми не можемо поставити запитання, тому що у нас є рана, що не дійшла до мови. Завдання богослов'я – зуміти сказати так, щоб людина відчула в твоїх словах своє запитання, яке вона поставить Богу.

Богослови можуть передавати цю рану питання. Ми завжди передаємо одне і те саме – вогонь. Ось у митрополита Антонія є надзвичайний образ того, хто такий християнин як свідок. Це дуже красиво (я не знаю, у нас все ж різні чуття церковності, таємниці церкви). Серед православних часто запитують: *“Як я можу свідчити про Бога, якщо я грішник? Це свята людина може. Будь ласка, святу людину я сам буду слухати. Але ж треба донести до людей звістку про Христа, а як я можу донести, якщо моє життя – це як би проти Христа взагалі?”*, – і це насправді помилкова скромність; це часто видають за смиренність, але це не смиренність, тому що ми покликані до того, щоб свідчити. Усе. У нас інших справ немає. І в чому суть за митрополитом Антонієм? Він каже, що у нас дуже просте завдання – світити не своїм світлом і горіти не своїм вогнем; і, загалом, в ідеалі ми повинні бути сухими дровами, які добре горять – ніякої іншої задачі немає. Коли ми починаємо ідеально горіти, помилка полягає в тому, що багато людей говорять: *“Ой, та він просто живий. Він такий*

живчик. У нього щось там з ендорфінами, біохімією мозку – жива людина". І насправді завдання тільки в тому, щоб було зрозуміло, що це не твій вогонь і не твій світ. Але є гарне продовження образу: "А як бути з гріхами?". Він каже, що ми, на жаль, майже ніколи не буваємо сухими дровами, ми зазвичай мокрі дрова, тому ми не тільки горимо і світимо, ми ще й димим, а коли ми димим, люди від нас сахаються, бо це не дуже приємно жити в диму, і люди відходять від нас, і ми ображаємося: ми до них з усією нашою любов'ю, свідченням, ми свідчимо, а вони, як голуби, коли їм кинеш не крихти, а гаманець, наприклад, вони розлітаються, і думаєш, так що ж то за справи такі – ти їм любов приніс, а вони ... – тому що димим. І це не означає, що голуби не знають, що є вогонь, вибачте, люди не знають, що є вогонь, знають, тому що немає диму без вогню: якщо щось димить, то там десь всередині він є. Просто треба відійти подалі і здалеку дивитися на них, як вони там живуть, як вони там без мене на цій відстані. Але це не повинно християн бентежити, тому що одне єдине у нас завдання – свідчити.

Що таке свідоцтво? Це вміти передати, що з тобою сталася подія – як дитина з цією головоломкою. Якщо зі мною відбувається любов, я цілий день свідчу про любов – навіть можна було б менше – тому що очевидно, що щось зі мною відбувається. Тому справжнє богослов'я – це богослов'я свідоцтва. Але тут є проблема. Проблема полягає в тому, що таємниця свідоцтва – це завжди таємниця відносин двох речей. Це подія, що повністю все перевертає, коли в твоє життя увійшла краса. Це завжди рана і точка. Тебе щось поранило: зустріч з людиною, погляд, коли ти зрозумів, що справа не в цій людині, а в чомусь більшому, що вона принесла з собою, є щось велике, і ти починаєш ставити запитання про Бога і зустрічати Бога через іншу людину. Це перша точка, а потім ми розгортаємо це в розповідь.

3.3. ФУНКЦІЯ СВІДКА-ОПОВІДАЧА ТА РОЗУМІННЯ ПОДІЇ

З одного боку, у всіх християнських громадах розповіді мають колосальну цінність. Це називається нарративна теологія або нарративне богослов'я. Навіть більше, є богослови, які вважають, що є конфесії на землі, які розділя-

ються один від одного саме цим. Тому що у розповіді є дивна сила. Якщо розповідь приваблива, і людина відчуває за розповіддю вогонь, то її починають слухати. З'являються люди, які до тебе приходять, слухають, обговорюють, з'ясовують подробиці історії – їм цікаво. І Біблія існує як збірник розповідей. І тоді кажуть: *“Ой, конфесія – це дуже просто. Це різні спільноти, де люблять різні розповіді: ці ось вражені цією розповіддю, ці – книгою Даниїла, цим щось більше сподобався Екклезіаст”*. Виявляється, що в різних громадах різні карти читання, а розповідання. І тоді виникає це питання: *“Якщо ми всі різні, тому що у нас усіх різні розповіді, то що тоді робити з єдиним Богом, з єдиною вірою, єдиною традицією, єдиною церквою? Як це примирити?”*. Ось, в наративній теології виходу немає. Тому що звідки береться наративна теологія? Вона береться з потреби будувати не тільки богословську систему ідей, але ще й привабливе щось, що людей притягує, тому що наше завдання не в тому, щоб переконати людей в правильності нашої схеми, а в тому щоб передати Христа, і це не може бути непривабливим. Але коли ми вирішуємо цю задачу, ми розповідаємо розповіді, і вони іноді привабливі, але дуже різні у нас всіх розповіді, і здається, що ми розмиваємо власне цю подію. Тобто виходить, що розповіді між подією і ідеями, а посередині є розповіді, вони побудовані на метафорах, на сильних метафорах, дуже сильних: які ранять, вражають, які змушують людей плакати, розуміти щось про себе – розповідаєш про ластівку, а людина плаче, уявляєте, або там ще розкажеш якісь дурниці – плаче. Чому? Тому що метафора потрапила. Ось зараз дуже багато ведеться суперечок про природу наративу в церкві. Тобто всім більш-менш зрозуміло, що не треба вже засовувати богослов'я як просто систематичний набір ідей. Це нікого не вражає. Немає такої людини, яка навернулася, тому що прекрасно прочитала підручник з богослов'я. Таких немає вже, слава Богу! Але є інші люди, яким подобаються розповіді. Люди приходять кажуть: *“Я баптист, тому що почув прекрасну розповідь ... мені таке розповіли...”*, – інший там мормон, ще хтось, Господи, – це різні розповіді; і тоді власне питання: *“А істина де? Істина де?”*, – і люди починають намагатися знайти істину в самих розповідях. Це помилка, тому що істина не в розповіді, а в тому звідки розповідь народилася – істина в події, а не в розповіді, яка породжує розповідь. Одну і ту саму подію різні люди розповідають по-різному. Всі вони передають, що подія була важливою і значущою, і це передають так, що тобі самому хочеться стати учасником цієї події, але розповідають вони по-різному.

Тому, коли ми бачимо серед християн різноманіття розповідей і не можна розібратися, яка правильна, а яка ні, то кожна громада може зробити тільки одне – повернути людину до події, повернути людину до цього моменту ре-

альної зустрічі. Це те, що робить апостол Пилип, коли з Натанаїлом розмовляє. Це моя улюблена розмова дружби, двох друзів. Тому що Філіп зустрів Месію (*ми не знаємо, що у них сталося, але він зустрів*). Звідки ми знаємо? Він настільки вражений цією зустріччю, настільки вражений, що він йде до кращого друга розповісти про це. Це те, що ми завжди робимо і як християнство поширюється. Він приходить до кращого друга. Цей кращий друг каже: *"Хіба може бути щось добре в Назареті?"*, – це дуже цікаве запитання, тому що у кожного з нас є свій Назарет – це місце, звідки нічого хорошого: у когось це Донецьк, у когось це Львів, у когось Америка, у кого ось Росія – у кожного своя колекція *"Назаретів"* – звідки нічого доброго, але не кожна людина це скаже прямо, тому що до тебе приходить людина і каже:

– Ой, я таке там зустрів!

– Та ти що! Ти ще скажи, що ти це зустрів у цих жахливих людей! З глузду з'їхав?! Як ти міг у них це зустріти?!

Але це тільки друг тобі скаже, а ввічлива людина посміхнеться і скаже: *"Та нічого..."*. А друг, Натанаїл, каже: *"Хіба може бути щось добре в Назареті?"*. Що ми робимо, коли друзі нам кажуть таку неприємність? Ти з вогнем, ти приніс найдорожче, а тобі кажуть: *"Ну ти подумай, що може бути там доброго?!"*. І що робить Пилип? Він повідомляє формулу дружби і християнства. Він каже: *"Іди і подивися!"*. Ми самі діємо так рідко, тому що ми хочемо людину переконати, знайти аргумент ще більш точний, принести підручник, показати. Нічого такого Пилип не робить. Він каже: *"Піди і подивися"*, – це велика порада друга, який поважає твою свободу. Він йде дивиться, і у них відбувається зустріч з Христом, його власна, Натанаїла. Якби він нічого не побачив, то це була б інша історія.

Ось, ця розмова, дуже-дуже коротка, вона фактично відновлює всю природу християнського свідчення, тобто я як друг повинен розділити з іншим, я як друг, якщо зі мною це не сталося, повинен запитати, повинен бути настільки прямим, щоб поставити незручне запитання, відповідь, на яке може бути тільки одна: *"Іди і подивися! Якщо тобі буде страшно, то я піду з тобою! Підемо разом подивимося, якщо побачиш, то побачиш, не побачиш – нічого страшно! Бог винахідливий"*. Тому що в цьому й річ, що сам Бог, сам Христос хоче, щоб ми Його упізнавали через людей.

Класика – це звичайно воскресіння Лазаря, коли Христос дізнається, що Його друг помер. В принципі, багатьом віруючим здається, що Христос себе якось неадекватно веде. В принципі, Він міг би так відвернутися і сказати: *"За-*

чекайте хлопці. Зараз.”, – сконцентруватися і воскресити. Навіщо треба було стільки днів? Навіщо, найголовніше, Він допустив, що Лазар засмердівся? Але це жах – друг, що смердить. Навіщо тобі, щоб Він ще й смердів? Ну, міг пахнути хоча б. Що це взагалі за історія? Це історія великої дружби, тому що Христос, Він не чарівник, Йому важливо не просто виконати якісь дії, а зробити це з друзями. Тобто Він йде з апостолами, яким страшно, і Тома каже: *“Підемо і помремо разом з Ним!”*, – він розуміє взагалі це не просто прогулянка до Лазаря додому, а що це все погано скінчиться, і для Томи це погано скінчиться, він ще нічого не розуміє, він просто йде за цією людиною, а для Христа це важливо, тому що вони повинні розуміти, що він, коли діє, то діє через громаду, через людей.

Я зустрічаю Бога не тому, що я не можу зустріти щось серед людей, а тому що я серед людей Його зустрічаю, Бога, або як була приказка у східних ченців там древніх: *“Я не можу зустріти Царство Небесне, не побачивши Його в очах хоч однієї людини”*. Завжди це так – я у когось в очах це бачу, а потім народжуються запитання, відкриваються великі теми, але пронизує мене завжди погляд конкретної людини, який для мене звичайно свідок більшого, свідок самого Бога. Це проблема свідка, тобто таким чином говорити про Бога, щоб людині було зрозуміло, що це привабливо, але ця привабливість – це не твоя привабливість, це привабливість Його, і, з одного боку, повинен бути вогонь, але має бути зрозуміло, що це не твій вогонь і не твоє світло.

Це класичний прийом юдейської екзегези, класичний: якщо ви запитаєте євреїв про пророків (*не знаю як часто ви могли це зробити – ну, якщо у вас є друг юдей*) або візьміть почитайте Аггаду, якісь передання, народні оповідки, тобто єврейська свідомість настільки боїться ідолів, настільки боїться, тобто вся юдейська духовність сформована як небезпека прийняти ідола, Бога прийняти за когось іншого – це настільки сильно, що це проявляється в тому, що про кожного з найбільших пророків – Мойсея, Авраама – існують розповіді про те, який він був поганий чоловік, поганий-поганий, що навіть незручно згадувати – Авраам, який весь час через боягузтво свою дружину під когось підкладає – що це взагалі за поведінка? Жахливо.

Тобто, і в юдейській традиції це важливо показати всіма можливими способами, що Бог обрав Авраама не тому, що він був молодець, а там є таємниця – щоб не подумали, що він відмінник, і тому Він взяв його як найрозумнішого, найкращого. Ми ніколи не розуміємо цієї таємниці покликання до кінця. Це Бог діє. І це настільки для юдейської свідомості важливо, що це

породжує те, що ми сприймаємо як іронію: не постмодерністську, а іронію саме для того, щоб відтінити, відокремити всі наші приповідки і казки від найголовнішого – від події, від закону.

У постмодернізмі є інша небезпека, що постмодернізм абсолютизував іронію з поважної причини, і не потрібно завжди розуміти з якої. Коли ми бунтуємо проти постмодерністів, то треба розуміти, що постмодерністська іронія народилася після катастрофи 20 століття, тому що люди почали говорити: *“Ні, дякую! Нам не потрібно утопій. Нам не потрібно ваших пафосних проєктів. Ми потихеньку іронічно будемо жити в своєму світі.”*, – це все результат рани, і рани етичної: *“Я не хочу більше піддаватися людському ентузіазму. Я буду створювати дистанцію до всього”*. Іронія – це мистецтво дистанції завжди. Але проблема тільки в одному, що є речі, які ми відкриваємо тільки на короткій відстані – коли нас ранять. І постмодернізм в цих ситуаціях наївний, як дитина, він безсилий стає. Є дуже багато речей пронизливих, сльози, дуже багато речей – для постмодернізму це як безсилля, і ти не розумієш, що це таке. Тому всі постмодерністи написали трактати про високе – це коли ти створюєш дистанцію. Дуже багато речей, великі, відбуваються на дистанції. Ми їх бачимо, але дещо ми повинні бачити на дуже короткій відстані. Наприклад, Аверинцев пише *“Вірш про святу Варвару”* (яка тут лежить в Києві, трохи вище, у Володимирському Соборі), і йому приходить в голову в храмі такий рядок, щоб передати зміст мучеництва: *“До крові, до кості, до болю, до кінця і без кінця – радість”*, – зміст Євангелія він спробує в два рядки вмістити: *“До крові, до кості, до болю, до кінця і без кінця – радість”*. Цей парадокс, коли зливаються страждання до кісток і радість, передає феномен мучеництва або християнського свідчення (щоб бути більш точним) що це не мучеництво, а свідоцтво слова означає. Коли починається свідоцтво? Коли в житті якоїсь людини ти бачиш реалізований парадокс: речі несумісні, далекі раптом сходяться, і вони пронизливі. Ось християнство в цьому сенсі це таємниця близького, тому що Бог став дуже близьким: коли ми сумніваємося в Його воскресінні, Він пропонує нам пальці в рану вкласти.

Я влітку цього року був на одній дивній конференції з поважної причини: мене попросили розповісти про матір Марію (Скобцову), яку я дуже люблю, і це була конференція по Feminine Theology (це не Feminist Theology, а Feminine Theology). Нас привітали з тим, що на конференції було аж троє чоловіків, і ми себе дуже скромно вели. Все було нормально і раптом я почув доповідь про своє улюблене місце: про жінку, яка омила ноги Христу, розбила алавастровий посуд і все таке – і я чую доповідь Feminine Theology, одна канадка каже,

що ми в цьому сюжеті все розуміємо, ми його перетворили на алегорію, що жінка найдорожче витратила на єдиного любленого, і ми це вже перетираємо століттями – розповідаємо одну і ту саму чоловічу історію, але, з жіночої перспективи, вона каже, є ще один сенс, він не протилежний, але він так уточнює, що якщо я зараз уточню, то ви ніколи не забудете. Зараз спробую на вас. Вона робить, ця жінка, те, що чоловікам взагалі не зрозуміти: вона бере найдорожчу парфумерію, найдорожчу, бере посудину, і омиває тіло. Чому? Тому що зараз, ось скоро, з дня на день, завтра, Його будуть вбивати, принижувати, кинуть у яму зі щурами, у всякі смердючі місця, де Він буде страждати, але завжди, як Він не страждав би, що з Ним не було б, він буде чути цей аромат, аромат Царства, і знатиме, що завжди Він пахне як Цар, і що ця жінка дарує Йому найстійкішу річ на землі. Ми запахи ніколи не пам'ятаємо – це властивість запаху, але, якщо запах з'являється – ми згадуємо все. Вона усією любов'ю своєю хоче подарувати Йому можливість всередині таємниці смерті, в найважчий момент, не забувати або пам'ятати, що вона вважає Його Царем. Якби вона Йому сказала: *“Милий, запам'ятай – Ти для мене Цар!”*, – Він би це забув, тому що було б дуже боляче – але Він пахне, як Цар.

Ми через запахи все сприймаємо. Це грандіозне тлумачення, грандіозне: в культурі, в якій виділено запах як запах царства, ти не можеш не говорити, що ти для мене цар, просто людину приймаєш як царя і робиш так, що він ніколи не забуде в найстрашніший момент свого життя.

Але ви уявіть собі, що це герменевтичний ключ: якщо з нами ніколи цього не було, з запахом, то ми не розуміємо цього. Ну, так буває.

Головне, щоб ми не загубилися серед метафор, як в лісі, і пам'ятали, що вони породжуються подією. Це проблема знаєте скількох богословій, наративних? Всі починають з'ясовувати, як бути з 1000 наративів, як бути з 1000 наративів. До події треба повертатися. Все, відповідь проста. Твоя громада, яка зібрана, зібралася, тому що комусь вдалося передати вогонь події. Треба повертатися до події, якщо ми втрачені серед лісу наративів. Ми не повинні вирівнювати всі наративи під один, ми не повинні мірятися наративами – у кого краще, у кого точніше, але ми повинні повернутися до того місця, яке породжує їх – події зустрічі, і, слава Богу, це не ми робимо. Тобто це місце, де нас Бог знаходить. Він знаходить нас сам.

Ось, моя улюблена метафора (*подивіться в YouTube є просто лекція про метафори*), але є приклад такої: є метафора людського бажання як прагнення до зірок – ми пов'язуємо своє серце і зірки, і ми говоримо, що людині потрібен весь

всесвіт до зірок. Чому метафорою мого бажання є зірки? Тому що зірки - це єдиний об'єкт у світі (*я виходжу і бачу зірку - що це значить, що я її бачу?*) дістатися до нього сам я не можу. Не знаю, ви не замислювалися чому Бога поміщають на небі, взагалі? Кажуть: *«Первісні люди, вони були варвари, тому вони думали, що Він на небі живе»*, - це повна нісенітниця. Вони прекрасно знали, що Він там не живе - для них це теж була метафора. Зірки стають символом божественного з простої причини: тому що зірки - це те, чого я ніколи не досягну - вони дуже далеко, але я знаю про їх існування з простої причини: тому що вони мене вже досягли. Я їх не можу, але вони вже - це ознака божественного. Тобто з Богом завжди так: ми з власної волі ніколи Його не досягнемо, ми взагалі про Його існування знаємо з однієї причини, тому що Він нас досяг.

Тому серед усіх речей, які бачу навколо себе, зірки - це ідеальна метафора божественного. Тому є абсолютні поняття: істина, добро, краса - вони вже метафоричні, а про Бога - тим більше.

3.4. ФУНКЦІЯ СВІДКА-ОПОВІДАЧА І ПРОБЛЕМА НІМОТИ

До мене тема оповідача увійшла через Беньяміна (*Вальтера Беньяміна*). У нього є велике есе називається *“Оповідач”* - це просто один із найвидатніших творів, без жодної іронії, в теорії літератури 20 століття. Він намагається пояснити дуже цікаву річ, що у будь-якій культурі є оповідачі. Для нього драма 20 століття полягає в тому, що оповідачі зникають. Він придумує свою теорію, чому вони зникають. Я з цією теорією не згоден, але справа не в цьому. Він там виписує фігуру оповідача, пояснює, хто це такий. З якогось часу я став оповідачів колекціонувати - мені цікаво, як це люди роблять. Якщо ви починаєте щось вивчати, то ви починаєте бути схожими на те, що ви вивчаєте, як на пуделя, якщо у вас є пудель. Ось так починаєш оповідачів вивчати, через якийсь час всі тобі починають говорити: *“Та ти ж оповідач!”*. Але, ось дивіться, я почав якось придивлятися до того, хто вони в культурі, і дуже часто буває так, що ми людині говоримо, що це філософ, а це богослов - все

правильно, але він оповідач. У мене книжка вийшла два дні тому, і я не контролював обкладинку. Там значить написано зі зворотної сторони книжки хто я, написано, що це український богослов, філософ, оповідач, через кому (*вид-во "Дух і Літера" книжка вийшла*), але це дуже зворушливо. Це я знаю з любові друзі робили.

Це дійсно дуже важливий момент. Чому? Тому що є не тільки ці точки епіфанії, а трагедія і катастрофа, і ми зараз в дуже цікавому положенні в Україні знаходимося: з одного боку, ми знаходимося на землі скорботи, а, з іншого боку, проблема не в тому, що ми не хочемо пам'ятати – ми хочемо – але ми просто реально не знаємо, і тому що є розрив (*gap*) просто двох поколінь. Скажімо, є покоління тих, що вижили, є покоління їхніх дітей, яким вони не розповідали, бо як знайти слова і навіщо псувати життя дитині – з різних причин. Є онуки, які хотіли б дізнатися, та не можуть, тому що діти нічого не знають, а батьки німі.

Ось цей феномен німоти – це велика річ, яка мене страшно займає (*про яку я лекції читаю, але я лише однієї обмежуся метафорою*). Є такий прекрасний романіст Джонатан Сафран Фоер, який написав роман, російською називається "Полная иллюминация" (*українською теж є, забув, я просто українською не читав*) і є фільм (*фільм хороший, але дивитися не треба, тому що книга геніальна – там вся справа в мові*), і там герої – це три покоління: дідусь, батько і син. І приїжджає американець, який шукає свої єврейські коріння в містечку, яке знищили німці. І як би це розповідь ведеться у двох планах: такий міфопоетичний та сучасний, поганою ламаною мовою. І зараз не про роман, а про одну метафору, якою він так пояснює ситуацію: жила була одна сім'я, одна пара, яка одружилася і купила будинок, оселилася в будинку біля водоспаду. Водоспад – це звичайно метафора чогось грандіозного в твоєму житті, але проблема в тому, що коли люди живуть біля водоспаду, то він так гуркоче, цей водоспад, що ти не можеш говорити навіть з близькою людиною пошепки – там і так нечутно, і тому можна тільки сказати іншому криком, і вони кричать. Через якийсь час у них починаються проблеми в родині, тому що важливі речі ми можемо сказати один одному тільки пошепки, і їхні стосунки стають дуже примітивні – вони можуть лише один одному сказати те, про що можна крикнути. Це перша частина історії. Друга сцена полягає в тому, що наш мозок швидко звикає до гуркоту – він вимикає цей фоновий шум – і в якийсь день вони прокидаються, і не чують водоспаду, і у них повертається здатність говорити пошепки про важливі речі. У них все налагоджується. Вони прекрасно живуть, але виникає третя проблема. Третя заключна сцена – вони змушені

на роботу ходити в сусіднє селище. Один одного вони прекрасно розуміють, але коли вони приходять на роботу і починають на роботі розповідати про щось людське, тому тихо і тому пошепки, то люди замість того, щоб їх слухати, все відповідають їм одне і теж: *"Не кричи!"*, - тому що ти не можеш повірити, що цей чоловік, що кричить, говорить важливі речі, тому що важливі речі говорять пошепки.

Тобто ось ця проблема німоти поколінь в одному з найважливіших аспектів, пов'язана саме з цим - що ми не вміємо чути за криком шепіт. Ми отримали покоління, яке, як нам здається, кричить, але насправді воно шепоче - просто ми далеко пішли. І насправді це не їх проблема. Німота покоління людей, що вижили - це їх проблема, але не менше і наша власна проблема, тому що це ми не вміємо чути за криком шепіт. І ось це велике мистецтво.

Я думаю, що це настільки важливо, що від цього взагалі залежить, наприклад, доля України, тому що якщо ми не відновлюємо цей зв'язок поколінь, якщо ми не навчимося їх чути, то ми будемо на цій землі жити, як прибульці, у нас не буде зв'язку з усіма поколіннями, тому що між мною і моїм дідусям, скажімо, стоїть ця німота, як стіна, і цю стіну я можу подолати тільки одним способом - за криком почути шепіт.

І велика різниця між німотою і мовчанням. Це тема класична, німота і мовчання, тому що мовчання - це коли у тебе втрачений дар мови від того, що з тобою відбувається щось велике, ти не хочеш говорити, ти дивишся. У катастрофі виникає іншого роду німота, коли вся людяність поставлена під питання, і здається, що ти не знаєш звідки починати, ти розгублений, тому що все тебе руйнує навколо. І тоді є тільки одне єдине запитання - як почати, звідки почати? Мовлення - це ніколи не початок. Мовлення звідкись народжується. Воно завжди народжується з якоїсь тиші і мовчання. Я думаю, що воно ніколи не народжується з травми - в цьому місці мене повинні вбити усі психотерапевти - але з травми нічого хорошого взагалі не народжується. Все народжується з того, що з нами сталося до травми, і дозволяє на травму дивитися - це досвід раю, а потім ми травмуємося і щось з нами відбувається.

3.5. ПРОБЛЕМА ЛЮДСЬКИХ БАЖАНЬ І КУЛЬТУРА УВАГИ ДО ІНШОГО

Я спробую тезис висловити: завдяки філософії Іншого і богослов'я спілкування, і антропології такого роду, ми можемо, в дещо іншому ключі, подивитися на проблему людських бажань. Це поняття, яке зараз якось бентежить. Здається, що це питання культури значення, культури присутності, а не тієї чи іншої християнської традиції, ставитися до бажання двома способами. Сучасна людина, навіть далека від християнства, далека, сприймає проблеми бажань так, що треба визначитися з хорошими бажаннями і поганими бажаннями і не помилитися, слідувати хорошим і не слідувати поганим. Але оскільки у нас критерій слабенький, то ми можемо переживати, що ми неправильно робимо вибір. Тому сучасна людина часто відмовляється від бажань, щоб про всяк випадок підстрахуватися. З одного боку, є такий персонаж (*зараз я вам намалюю іншого*), тобто, взагалі, людина, ніби паралізована тим, що чим вибирати, краще взагалі нічого не вибирати. І часто це християнська модель. Їй протистоїть інший персонаж, який говорить: *"Я вільна людина. У мене свобода. Я роблю те, що хочу – це свобода бажань!"*, – і здається, що вона вільна, але якщо ви дивитесь на її життя, то виявляється, що це людина, яка дуже скромна у своїх бажаннях – це все здається дуже маленькі бажання. І це те, що Жижек називає *"криза бажання"* (*не тільки він один*), але описує це так: він говорить, що парадокс сучасної людини, яка вільна і має бажання, полягає в тому, що сучасна людина часто формулює програму життя дуже нехитро, коли говорять, що людське життя просте, потрібно слідувати насолодам, уникати страждань і не заважати іншим робити те саме; якщо ти виконуєш ще третій пункт, то ти вже моральний герой, якщо ти іншим людям не заважаєш робити те саме. Ну, така, ніби зрозуміла програма.

Ось у людей з такою зрозумілою програмою виникає криза бажання, яку Жижек пояснює дуже просто: він говорить, що кожна така людина, вона розуміє, що всі свої бажання досягає за допомогою одного єдиного тіла – у тебе тіло одне, чуттєвість, і цим тілом ти реалізуєш свої бажання; якщо тіло зламається, якщо ти перестараєшся з насолодами, то другу половину життя будеш ремонтувати і страждати. Тому людина, яка декларує свободу бажань, часто зараз поводить ся вкрай стримано: береже це тіло, щоб воно про всяк випадок не зламалося, оскільки ми не знаємо від чого воно ламається, тому сучасна цивілізація винаходить такі великі продукти як кава без кофеїну, сигарети без нікотину, алкоголь, безалкогольне пиво, без алкоголю і так далі, і звичайно корисну їжу, коли ти платиш великі гроші саме за те, що вона не смачна, тому що, якщо вона смачна, то це дуже небезпечно,

можна захопитися. Коротше кажучи, це призводить до того, що сучасна людина поводиться дуже дбайливо, вона майже нічого не бажає. Наприклад, жінки придумали навіть таку, як сказати, економну посмішку і сміх такий економний, коли жінка сміється "хо-хо-хо-хо", щоб якось раптом зморшки не з'явилися – не можна посміхатися, не можна шкодити тілу. І виходить дивна річ, що людина, ніби, декларує, що вона вільна в бажаннях, а насправді вона живе набагато скромніше у бажаннях, ніж віруюча людина середньовіччя. Взагалі складно уявити лицаря, який скаче на коні в Святу Землю і питає, думає, розмірковує про те чи їсти пісню свинину, чи все-таки десь купити краще там що-небудь. Це дуже дивні запитання. Йому головне поїсти і далі скакати. Ось чому це важливо, тому що виявляється, що ця криза бажань призводить до того, що *(це видно по студентам, але не тільки по студентах, і по дорослим людям теж – я просто в основному зі студентами)* виявляється, що коли люди дорослі думають, що у молоді проблема в тому, що вони не розрізняють хороше і погане, то насправді проблема вже в іншому – що немає вже добрих і злих бажань – проблема в тому, що в тебе немає жодних бажань. Це головна педагогічна проблема – знайти хоч якесь бажання, але бажано справжнє звичайно.

До чого це призводить? Це породжує питання, звідки взагалі беруться бажання, і як вони виникають, що означає, що у людини зникають бажання. Скажімо, для сучасної педагогіки це просто фатальне запитання. Викладач зараз повинен не тільки знання передавати, але виховувати бажання з нуля, як фенікса з попелу просто породжувати, хоч якесь бажання. Тоді виникає таке запитання – а що робити з цим розрізненням добрих і злих бажань, як їх взагалі розрізняти? Цікаво, що для середньовічної людини типу Данте *(Данте – це персонаж концептуальної фігури культури присутності, дуже сучасний персонаж)* ... у Данте була інша концепція бажання. Вони тоді вважали так, Данте наприклад, що не буває добрих і злих бажань, бажання – це те, що приводить мене в рух, а в рух мене приводить тільки Бог, все інше не має влади над життям, над тілами; якщо все рухається – Бог привів в рух. Тому проблема не в тому, що у тебе є бажання, а в тому, що ти потім з ним робиш.

Саме бажання чисте. Не буває поганих бажань взагалі. Поганими вони стають на другому кроці. Що це за другий крок? Він починає наступним чином, що всі бажання у нас виникають тільки у зустрічі, про яку ми сьогодні говоримо, тільки у зустрічі з іншим. Коли у мене виникає бажання всередині відносин, я можу вчинити так: я можу відрізати відношення *(сказати, що справа не у відношенні, а в бажанні)* і привласнити його собі *(сказати: "Це моє бажання!")*.

Це відрізання відносин від бажання, від досвіду, середньовічна людина сприймає, як диявола, того, хто розділяє. Розділяюча вмільсть диявола – це розрізати, відрізати мій досвід, моє бажання від відносин, що породжують це бажання. Всі мої бажання, пов'язані відносинами з Богом, якщо я відрізаю і кажу, що справа не в Богові, а це просто моє бажання – це зло, яке народжується руйнуванням відносин, і тоді вже неважливо, що ти з цим робиш. Прояв того, що тобі вдалося відрізати, дуже простий – тебе охоплює нудьга, тому що всі бажання занадто маленькі для людини, занадто маленькі, і вони псуються – виявляється, що ти цього не сильно й хотів.

Ось така логіка дуже цікава, тому що для Данте смиренність людини полягає не у відмові від бажання, а в смиренному слідуванні бажанням. І він каже, що, якщо нам вдається йти за бажанням, ми неминуче потрапляємо до Бога або, як він каже метафорично, до зірок. Цікаво, що кожна частина “Божественної комедії”, від “Чистилища” до “Раю”, закінчується словом “зірки”. Італійською “бажання” і “зірки” мають спільний корінь *desiderio – sidere*, і зірка, і бажання звичайно це метафора, але метафора для нас дуже важлива.

Що значить бажання? Начебто це дуже проста метафора культури присутності: я бачу щось красиве, наприклад, гарна квіточка, вона мене зворушує; я можу поступити кількома способами: можу зірвати і поставити у вазу, і сказати: “Це моє!”; можу подивитися і забутий; а можу запитати себе (*це улюблене середньовічне запитання*), якщо ця квітка така гарна, то якою мірою гарний той, хто її створив. Це звичайно скорочення відстані, але це улюблене середньовічне питання, що будь-яка краса навколо нас, навіть найнезначніша, найбільш швидкоплинна, на перший погляд нікчемна – це наша можливість. Якщо ця краса привела мене в рух, якщо ми не будемо дурнями і будемо християнами, то слідуєчии будь-якій красі, я приходжу до Бога, до джерела цієї краси – немає варіантів. Отже, цей шлях Данте спробував описати в “Божественній комедії” – це пригода одного людського бажання, будь-якого. У цьому є якась велика новизна.

Чому я це розповідаю? Тому що для мене це один з найяскравіших прикладів того, коли сучасна людина не може повірити, що це і є християнство, – це історія пригоди людського бажання, що народжується під час зустрічі з красою.

Сьогодні було кілька питань в кулуарах про це, але тут я хотів би згадати про Райнера Марія Рільке, був такий великий поет австрійський, з яким сталася вражаюча подія, пов'язана з Першою світовою війною. Він почав писати “Ду-

їнські елегії". У нього в голові з'явився задум – він написав першу, наче, навіть другу і замовк. Мовчав кілька років – не знав, що з цим робити – і потім в один прекрасний момент, раптом, була велика подія, і він розродився цим циклом. Цикл маленький, але важкий. І в ньому розробляється одна тема, яка вже в собі містить тему двадцятого століття. Він раптом зрозумів, що ангели – це не просто хтось, хто наш друг, підтримує нас, а ангели – це зовсім інший символ, інша метафора, інша реальність. Якого роду? Він каже, що якби ми побачили ангелів – просто вийшли на вулицю і побачили ангела і ангельський хор, цих істот, які тримають на собі музику світу, музику всесвіту – ми б померли від страху, від простого людського страху, ми б не могли повірити, навіть ми це бачимо, і взагалі як це можливо, що я це бачу – тому їх ніхто не бачив. Але він пише: *"... кожен ангел лячний..."*, – і він починає розвивати цю метафору абсолютно вражаючим чином – це потрібна нам сьогодні метафора краси – він розвиває приблизно таку тему (*вибачте, що я переказую вірші, так неможливо, але що робити – сьогодні інакше не вийде*), розвивається така тема, що коли я в житті зустрічаю красу – це край ангельських риз: просто ледь-ледь-ледь ангели нам відкривають свою красу, так, щоб я розхвилювався, але не помер від хвилювання – мені показують рівно стільки, скільки я можу понести; якщо я відповідаю *"так"* і йду за цією красою, то поступово мені відкривається все більше краси, і я приходжу до Бога, якщо більше – я не витримаю. І в цьому завжди є моя свобода відповідати на цей заклик.

Це дуже гарний образ, ангела як посередника між Богом і людиною, тому що весь світ створений таким чином, що початок подолання цього розлюднення 20 століття, всіх жахів, травм і трагедій для євхаристійної антропології, в цьому ключі, початок завжди один – моє впізнавання краси, моє визнання краси, моє *"так"* цій красі і здатність, спроба піти у відповідь, коли мій шлях, мій християнський шлях, відкривається на заклик краси, через яку звертається до мене Христос.

У цьому сенсі розвинути такого роду богослов'я – це означає простежити шлях. Якщо я зустрічаю це *"ти"* (*остання тріада, яку мені хотілося сьогодні показати*), якщо є *"ти"* і *"я"* (*ще раз вибачте, будемо псувати сьогодні папір*), є якийсь досвід зустрічі, коли *"ти"* відкривається мені як краса. Завдяки цьому відкриттю, я можу по-новому відповісти на три базових питання людського життя, на три найпростіших питання, тому що в кожному людському судженні є три слова: *"я"*, *"ти"*, *"моє"* – ми можемо цього не помічати, але в будь-якій пропозиції ми це використовуємо: говоримо про себе, про когось і щось, що з усього цього моє. Але коли з нами відбувається краса, всі ці три слова за-

знають перетворення – народжуються три великих питання: хто я? хто ти? і що таке моє?

У чому різниця між сучасною теорією бажання і тієї теорією бажання, про яку я говорю, пов'язаної з філософією Іншого? Коли я говорю, що всі мої бажання, і я сам, відкриваються світу завдяки зустрічі з іншим, то це означає, що момент зустрічі з іншим, коли я бачу красу, це настільки хвилююче і вражаюче, що я сам собі не цікавий в цей момент, я хочу тільки дивитися.

Мій улюблений образ – це образ Владики Антонія, який говорить, що зазвичай ми споглядалне життя уявляємо собі так, що якийсь розслаблений чоловік в нікуди, не зрозуміло куди, дивиться, молиться, але насправді стан людини, що споглядає, нагадує собаку на полюванні, яка помітила дичину: у неї все тіло напружене, вона не ворухиться, уважно дивиться, вуха підняті, всі м'язи напружені, все звернене до уваги – це культура уваги красі. Владика Антоній додавав, що, на відміну від християн, собака в такому стані ще встигає виляти хвостом в знак дружелюбності. Ось це те, що нам вже рідко дається в цьому стані, але у собак виходить, тому можна чогось повчитися у них.

Але ось саме стан споглядання як вершини людського життя – ніби твоя єдина задача – помітити красу, з якою Бог до тебе звертається в повсякденності – якщо вона вирішується, то виходить так, що в цей момент я сам собі нецікавий, я дивлюся тільки на це, але якщо мене потім на наступний день запитують: *“А коли ти був справжній?”*, – ось я був справжній в цьому стані, це я і був, я-справжнє. Тоді виявляється, що я розумію, хто я, в момент, коли я уважний до *“ти”*, і ось цей урок уваги російською називається *“послушание”* (слухняність). Послух не в сенсі дисциплінарної вимоги слухняності, а в сенсі прислуховування, прислуховування до іншого і уваги до іншого. Виходить, що відповіді на питання *“хто я?”* не виходить, якщо я практикую послух, але оскільки ця штука дуже красива, яка переді мною, я хочу зрозуміти, що це взагалі, хто ти.

Можливо ви знаєте середньовічну легенду, про те, як великий святий Франциск Ассизький, що заснував вже там францисканство – багато всього, пішов з громади, його загубили і випадково виявили в лісі, де він лежав на землі – голий чоловік на голій землі – лежав і звертався до неба, і запитував: *“Хто ти? Хто я?”*, – два великих запитання. Ось хто ти? Якщо є краса, перед якою я німію, хто ти? Як відповіді на це питання? Уявіть собі (вибачте, трошки такий приклад... чоловічий), йде красива жінка, в тебе зароджується бажання, яке призводить щось в рух – навіть не зрозуміло що. Отже, що з цим роби-

ти? Хтось каже: *“Це погане бажання. Забудь!”*. Хтось каже: *“Ну, подобається – бери. Вона твоя!”*. І те, і інше – бридко для середньовічної людини. І те, і інше – помилка. Тому що, якщо ти візьмеш, виявиться, що тобі не дуже і хотілося, якщо ти відвернешся і скажеш, що мені не треба – це зрада бажанню. Третя можливість означає, що якщо є перед тобою краса, яка призводить тебе рух і породжує увагу – служи їй. Що значить служи? Зробити так, щоб вона розцвіла. Якщо тобі це вдається – зробити так, щоб вона розцвіла – це значить, що ти нарешті отримуєш відповідь на запитання *“хто ти?”* – ти просто бачиш людину, що квітне, в своїй повноті.

Для того, щоб отримати відповідь на питання *“хто ти?”* Треба служити красі. Це робота садівника: я не саджу красу в світі, я її не створюю, я їй служу. Якщо це служіння правильне, то вона розквітає. І ось ця позиція у відношенні до *“ти”*, що дозволяє мені відповісти на питання *“хто ти”* через служіння цій красі і робить мене щасливим, тому що мені вже і так подобалося, а якщо це ще й цвіте, то що може бути краще. Називається у середньовічних людей, у Данте називається, цнотливість.

Цнотливість для сучасної людини, як правило, - це відмова від бажання. Це жахлива помилка сучасних людей, тому що у нас наче немає вибору між відмовитися і захопити, заволодіти або не звернути увагу. Велика можливість людська - служити красі; це те, що ми найчастіше зраджуємо, відмовляючись від краси на користь більш високих завдань.

Але, є ця можливість *“хто ти?”* і відповідно *“цнотливість”*, і, нарешті, третє запитання *“що таке моє?”*. З одного боку, ми з цього запитання сьогодні починали - що є дуже багато речей, які ми вважаємо, що належать нам по праву: мій одяг, мій портфель, і всі вибачаються, що вони не залазили в мій портфель, - чомусь для нас це дуже трепетний момент - *“моє”* - *“не моє”* - все це страшно важливо. І ось, завдяки Маріону, завдяки християнській традиції, завдяки заповіді *“Блаженні вбогі духом”* насправді, ми відкриваємо, що те, що я вважаю своїм по праву - не моє, і, наче, християнський шлях в цьому визнає щось, що твоє - не твоє, а дар тобі. Але це ще не кінець цієї історії. Це називається вбогість або бідність - відкрити, що у тебе твого, що належить по праву, немає, і, наче, мені треба було б попроситися зі словом *“моє”*, але насправді це не так. Наприклад, ми можемо сказати *“мій Бог”*, *“моя церква”*. Чому? Як це *“мій Бог”*, *“моя церква”*? У мене навіть тіла мого немає, моїх речей немає, мого портфеля немає, мого олівця немає. Як я можу сказати *“мій Бог”*? На чому це ґрунтується? Є гарний приклад. Коли ми знаємо, хто такий улю-

блений учень Христа? Звичайно це апостола Йоан, звичайно. Але звідки ми це знаємо, що він улюблений учень Христа? Ми знаємо це з Євангелія від Йоана. Це дуже дивно. Уявіть, що ви пишете свою духовну біографію – добре пишете, що з вами сталося в житті – і там всюди смиренно пишете про різних учнів Христа, а улюблений учень Христа пішов на роботу. І ось кожен раз, згадуючи про самого себе, ви пишете: *“... а ось улюблений учень Христа...”*, – ну якось не дуже скромно здається сучасній людині. Що взагалі відбувається? Відбувається абсолютно вражаюча річ: коли у зустрічі з Христом Йоан про себе нічого не може сказати – це вже не він, він не знає, він не може про себе нічого сказати; якщо його запитати: *“Хто ти Йоане? Хто ти?”*, – єдине, що він може про себе сказати: *“Я не знаю про себе нічого, крім одного – я не зрозумів чому, але Він мене любить, ось ця людина мене любить – це все, що я знаю про себе, і мене це дивує безмежно: те, що Він взагалі мене бачить, те, що Він мене любить і що Він мене так любить!”*. І, зрештою, якщо ми зустрічаємо Христа, то це єдине, що ми про себе можемо сказати: *“Я не знаю хто я, але я люблю. Про інших я не знаю, про моїх друзів, але я точно, і оскільки я пишу, то я вам скажу правду – я улюблений учень Христа”*, – і тільки це дозволяє йому сказати *“мій Бог”*.

Тобто, коли ми говоримо *“мій”*, то це не володіння, а це визнання таємниці, того, що чомусь він тебе вибрав, тебе вибрав, на тебе дивиться – тебе люблять, і ти любиш. Це фактично опис цього досвіду визнання любові, зверненого на нас. Це називається бідність або вбогість.

Ось, дивіться, звичайно ми знаємо, що це три слова – це чернечі обіти, які дають монахи, але насправді все набагато красивіше: це три способи зрозуміти, як ти можеш бути щасливим через відкриття відносини з Богом; це три способи бути щасливим всередині відносин і розцвітати; це не три способи заборонити собі щось робити, а три способи реалізувати бажання так, щоб воно довело тебе до Бога.

Загалом, якщо сучасна людина задає питання як бути щасливим, то відповідь полягає в наступному – будь уважним до краси і практикуй три речі: слухняність, цнотливість, бідність – програма лякає. Я іноді викладаю у психотерапевтів, і там на YouTube валяються всякі лекції типу сімейні цінності (це такі нелегальні лекції – я не знаю, як вони там з'явилися), але це дуже цікавий момент, тому що я весь час психотерапевтів бачу, а у них такі школи – по п'ять років люди платять якісь гігантські гроші – і формула така: як стати щасливим. Уявіть собі рекламний плакат, де ви відкриваєте школу *“Як стати щасливим”*, і там, в якості такого мотто, реклами, написано, що якщо

ви прослухаєте наші курси і старанно їх пройдете, то ви навчитеся трьом речам: бідності, послуху і цнотливості. Зрозуміло, що це дуже непривабливі курси, і ніхто не запишеться. Але насправді це єдиний шлях щастя. У цьому проблема християнства зараз, що ти не можеш таку школу запропонувати. В Одесі у мене сталося диво. У бізнес-школі я про все це розповів, а вони сказали: *“Ну, ось, вийшло”*, – в бізнес-школі п'ять лекцій про цнотливість, слухняність і бідність.

Якщо дуже все загально, то це євхаристійна антропологія і є: через відкриття іншого у подяці, визнаючи дар іншого, зустрічаючи іншого як красу або знак краси, присутність Бога в моєму житті, відповідаючи на цю красу і рухаючись, слідуючи за бажанням, завдяки цим можливостям (*слухняності, цнотливості, бідності*), я можу відповісти на всі головні антропологічні питання:

хто я?

хто ти?

що таке моє?

Все!

